

DIGITAAL EDUCATIEF AANBOD

GEKNIPT VOOR KINDEREN

**De Belgische prenten
van Épinal 1914-1918**

Liberas

CENTRUM VOOR DE GESCHIEDENIS VAN
HET VRIJE DENKEN EN HANDELEN

Inhoud

INLEIDING	3
EINDTERMEN/ONDERWIJSDOELEN	4
LEERSTOF: WOI en de prenten van Épinal	6
De Eerste Wereldoorlog	6
Hoe is de Eerste Wereldoorlog begonnen?	6
België	7
De eerste industriële oorlog	7
Verenigde Staten van Amerika	8
Verdrag van Versailles	8
Klasgesprek	9
Eigen geschiedenis	9
Geschiedenis WOI	11
Videomateriaal	11
Prentkunst 'Geknipt voor kinderen'	12
Informatie	12
Videomateriaal	12
Patriottische oorlogsprenten	13
Wat is er op de prenten te zien?	13
Videomateriaal	14
Begrippenlijst	15
WERKBLAD WOI	18
WORKSHOPS	23
Workshop 1: Verwoest oorlogslandschap	23
Workshop 2/3: Camouflagesoldaat	36
Workshop 4: Gewonde soldaat	49
Workshop 5: Propaganda	59
Extra workshop: hoogdruk soldaat	66

INLEIDING

Naar aanleiding van de 100-jarige herdenking van het einde van de Eerste Wereldoorlog vond in 2018 de tentoonstelling *Geknipt voor Kinderen. De Belgische Prenten van Épinal* plaats in Liberas. Épinal (Franse Vogezen) was lang een centrum waar prachtige kleurprenten werden gedrukt. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstond een zeer specifieke productie van illustraties, zoals kunstzinnige oorlogstaferelen en creatieve bouwpakketten. Die lagen aan de basis van de tentoonstelling *Geknipt voor Kinderen*. Na afloop van de tentoonstelling werd beslist om een digitale versie van dit educatieve pakket gratis ter beschikking te stellen. De kleurrijke oorlogsprenten prikkelen visueel en vormen leerrijke historische documenten. Kinderen op creatieve en speelse wijze met archief en geschiedenis vertrouwd maken, is het uitgangspunt van dit pakket.

EINDTERMEN/ONDERWIJSDOELEN

Mens en maatschappij (tijd)

3.8 Kunnen aan de hand van een voorbeeld illustreren dat een actuele toestand, die voor kinderen herkenbaar is, en die door de geschiedenis beïnvloed werd, vroeger anders was en in de loop der tijden evolueert.

3.9 De leerlingen tonen belangstelling voor het verleden, heden en de toekomst, hier en elders.

Muzische vorming (Beeld)

1.2 Door betasten en voelen (tactiel), door kijken en zien (visueel) impressies opdoen, verwerken en erover praten.

1.3 Beeldinformatie herkennen, begrijpen, interpreteren en er kritisch tegenover staan.

1.4 Plezier en voldoening vinden in het beeldend vormgeven en genieten van wat beeldend is vormgegeven.

1.5 Beeldende problemen oplossen, technieken toepassen en gereedschappen en materialen hanteren om beeldend vorm te geven op een manier die hen voldoet.

Muzische vorming (Drama)

3.3 Geconcentreerd luisteren naar een gesproken tekst (verteld of voorgelezen) en die mondeling, schriftelijk, beeldend of dramatisch weergeven.

WOI en de prenten van Épinal

LEERSTOF: WOI en de prenten van Épinal

De Eerste Wereldoorlog

Meer dan 100 jaar geleden, in **1918** eindigde de **Eerste Wereldoorlog**. Het was de eerste oorlog waarbij **massaal wapens geproduceerd** konden worden in fabrieken, en de eerste oorlog waarbij **heel de wereld betrokken** was. Of toch bijna heel de wereld. In totaal vochten **33 landen** mee, maar heel de wereld voelde de gevolgen van de oorlog. De oorlog maakte vele **slachtoffers** aan beide zijden van het conflict. Een deel van het slagveld lag in België, in de Westhoek. De rest van het land was ingenomen door het leger van de Duitse vijand. Misschien hebben jullie overgrootouders of betovergrootouders dit nog meegemaakt, of misschien zijn er oud-strijders in jouw familie.

Hoe is de Eerste Wereldoorlog begonnen?

Rond 1900 waren er veel machtige landen in Europa die probeerden hun eigen invloed steeds te vergroten. Landen in Europa zoals Frankrijk, Groot-Brittannië, Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Rusland waren in conflict met elkaar omdat ze meer macht, een groter grondgebied of meer kolonies wilden. Verschillende van die landen sloten bondgenootschappen met elkaar, met de afspraak om elkaar te helpen als één van hen werd aangevallen.

De oorlog breekt uit wanneer de **kroonprins Frans Ferdinand van Oostenrijk-Hongarije** in juni **1914 vermoord** wordt in Sarajevo (hoofdstad van Bosnië en Herzegovina) door **Gavrilo Princip** (lid van de Servisch-nationalistische beweging 'De Zwarte Hand'). Oostenrijk-Hongarije geeft Servië hiervan de schuld. Ze verklaren de oorlog aan Servië. Rusland komt als reactie daarop Servië helpen. Deze landen hadden elk bondgenootschappen (afspraken) met andere landen, daardoor groeide de oorlog uit tot een echte Europese oorlog. **Servië, Rusland en Frankrijk** stonden tegenover **Duitsland en Oostenrijk-Hongarije**. De Duitsers willen vooral graag Frankrijk veroveren. Ze weten dat het Franse leger op hen wacht aan de Frans-Duitse grens. Daarom verzinnen ze het plan om via België naar Parijs te marcheren. Nadat Duitsland **België** was binnengevallen om zo gemakkelijker Frankrijk aan te vallen, verklaart ook **Groot-Brittannië** de oorlog aan Duitsland, want zij hadden beloofd om België te beschermen.

Al die vechtende landen hadden ook **kolonies** over de hele wereld, daardoor werd het een echte **wereldoorlog**. In Afrika en Azië probeerden ze elkaars kolonies te veroveren. Maar ook **Japan** en het **Ottomaanse Rijk** (Turkije) vochten mee. Zij probeerden ook gebieden te veroveren, terwijl er bovendien volkeren waren die onafhankelijk (een eigen land) wilden worden.

België

België wou eigenlijk neutraal blijven in de oorlog. Dat betekent dat je niet meedoet en geen partij kiest. Maar wanneer **Duitsland België binnenvalt** in **augustus 1914** heeft het land geen keuze: België moet zichzelf verdedigen want het wordt aangevallen door Duitsland. Groot-Brittannië en Frankrijk helpen: de Franse en Engelse soldaten houden de Duitsers tegen en ze raken niet in Parijs. Het Duitse leger bezet België, behalve in de Westhoek. De Duitsers raken niet verder maar de Britse en Franse soldaten zijn niet sterk genoeg om ze terug te dringen. Niemand raakt nog een meter vooruit. Daarom graven de legers zich in om te strijden. Er ontstaan **loopgraven** aan het westelijk front dat loopt van de Belgische kust tot aan Zwitserland. Loopgraven zijn een heleboel gangen in de grond die de soldaten met een schop moesten graven. In die loopgraven waren de soldaten wel beschermd tegen kogels en granaten, maar doordat het diepe putten waren, bleef er water staan. De loopgraven waren modderig, nat en koud, er zaten ratten en je moest toch steeds opletten voor aanvallen van de vijand. Het was dus geen pretje om soldaat te zijn. Het landschap tussen de loopgraven was helemaal verwoest door de beschietingen, toch groeiden er overal veel rode **klaprozen**. Deze bloemen werden het symbool van de Eerste Wereldoorlog om de verschrikkingen te herdenken. De gestorven soldaten werden op grote kerkhoven begraven. Heel wat soldaten konden echter niet begraven worden. Daarom werd hun naam op herdenkingstekens geplaatst, zoals in de Menenpoort in Ieper.

De eerste industriële oorlog

De Eerste Wereldoorlog was de eerste **industriële oorlog**. Dat wil zeggen dat er voor het eerst industriële technieken en nieuwe wapens zoals mitrailleurs, tanks, duikboten met torpedo's, vliegtuigen waaruit geschoten kon worden... werden gebruikt om oorlog te voeren. Er werden tijdens de oorlog ook allerlei nieuwe uitvindingen gedaan zoals gifgas. Die nieuwe wapens veroorzaakten heel erge verwondingen, zo verloren mensen hun been of raakten ze blind door het gas. Om zich te beschermen tegen die nieuwe wapens werden ook nieuwe dingen uitgevonden zoals **helmen**, **camouflage** om minder zichtbaar te zijn, **gasmaskers** ...

Vier jaar lang wordt gevochten, waarbij veel slachtoffers vallen maar er weinig resultaat geboekt wordt.

Menenpoort - Ieper

Verenigde Staten van Amerika

Tijdens de oorlog bleef Amerika eten en andere dingen verscheppen naar Groot-Brittannië. Dat wou Duitsland niet en daarom lieten ze de schepen zinken met **onderzeeboten**. In 1917 besloot Duitsland om alle buitenlandse schepen naar Groot-Brittannië aan te vallen. Toen daardoor nog meer schepen van de Amerikanen tot zinken werden gebracht, verklaarde ook **Amerika** Duitsland de oorlog. Het materiaal en de uitgeruste soldaten van de Amerikanen hielpen de geallieerden. Duitsland was intussen al sterk verzwakt door voedseltekorten, stakingen van de bevolking en slecht onderhouden materiaal en infrastructuur, zoals spoorwegen. Toen het Ottomaanse Rijk en Oostenrijk-Hongarije overwonnen waren, stond Duitsland er alleen voor. Begin november 1918 besloten ze dan ook om zich over te geven.

Verdrag van Versailles

Op **11 november 1918** werd de **Wapenstilstand** getekend. De oorlog, die heel veel slachtoffers had gemaakt, was voorbij. Op 11 november vieren we vandaag nog steeds deze **Wapenstilstand**. Om ervoor te zorgen dat de vrede in Europa bewaard zou blijven, tekenden Duitsland en de geallieerden een jaar na de oorlog in **1919** het **Verdrag van Versailles**. Dit verdrag is genoemd naar de Franse stad Versailles waar de landen samen kwamen om afspraken te maken om geen oorlog meer te voeren. Volgens het Verdrag van Versailles was Duitsland het meest verantwoordelijk voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Hier waren ze uiteraard niet zo blij mee. Dit verdrag zou Duitsland ook tot een minder sterk land maken omdat het grote delen van zijn grondgebied moest afstaan en een enorme oorlogsschatting betalen. Dit zou **Adolf Hitler** de aanleiding geven om in 1933 de macht te grijpen en uiteindelijk uitmondde in de **Tweede Wereldoorlog**.

Via: entoen.nu <https://www.entoen.nu/nl/eerstewereldoorlog>

3x VRAAGGESPREK

Wat weten jullie over de Eerste Wereldoorlog?

- Wanneer vond die plaats?
- Waarom werd die een "wereldoorlog" genoemd?
- Wie vocht er allemaal mee?

Kennen de leerlingen nog andere grote oorlogen? (WOII, Koreaanse Oorlog, Vietnam Oorlog, Koude Oorlog, Golfoorlog, enz.)

Wat zou jij doen moest jouw land in oorlog verkeren?

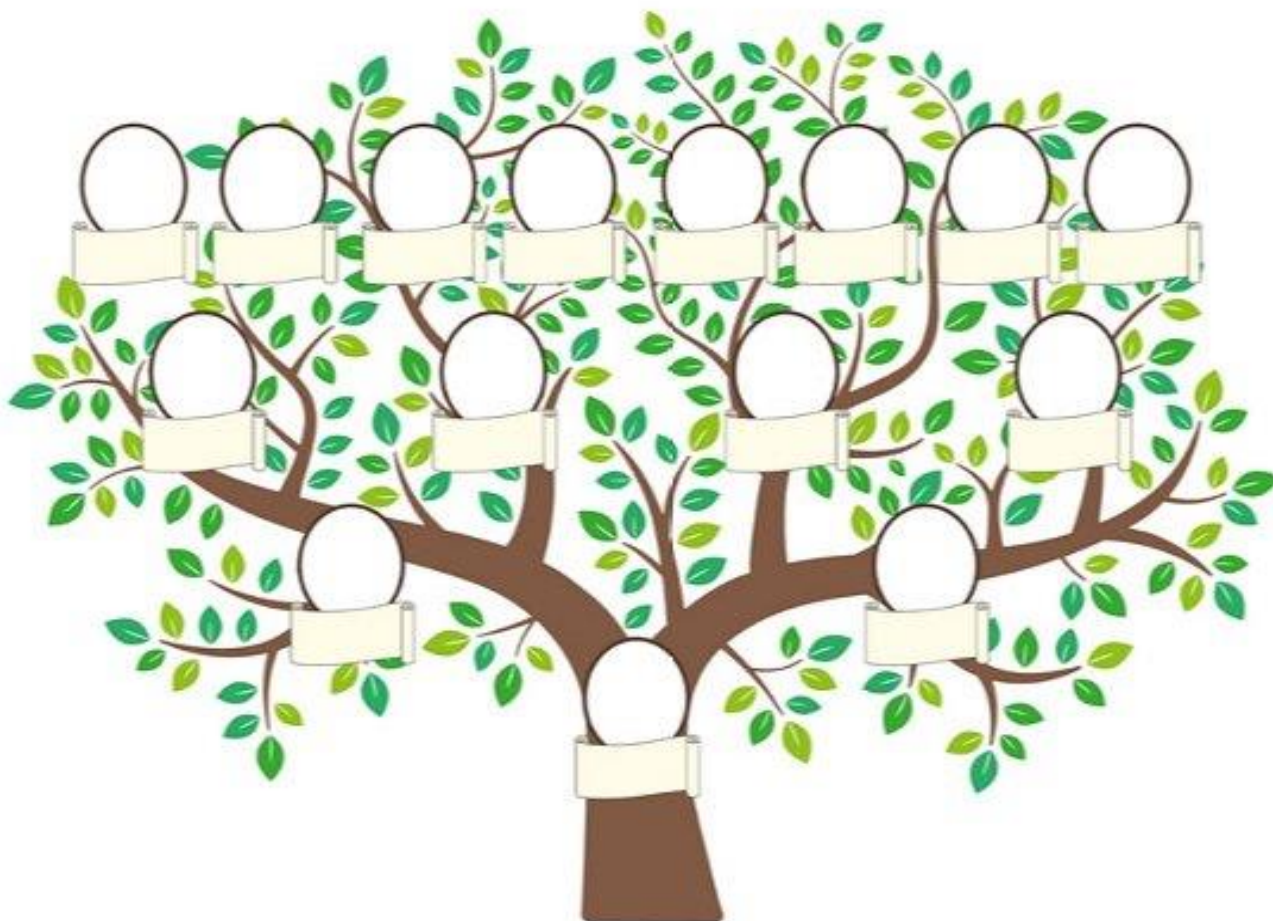
Klasgesprek

Eigen geschiedenis

- Hoe denk je dat mensen 100 jaar geleden leefden (zonder computer of internet of gsm)?
- Hoe oud zijn jullie grootouders?
- Tussen generaties zit meestal ongeveer 25 jaar. Hoe oud was je moeder toen ze jou kreeg? Hoeveel generaties is Wereldoorlog I dan geleden? Reken samen uit.

Maak een stamboom van een leerling op het bord. Begin bij de ouders, dan grootouders en overgrootouders. Hoe ver kennen de kinderen hun eigen familiegeschiedenis?

- Kan je je betovergrootouders opnoemen?
- Kennen jullie verhalen van vroeger, van de oorlog?

Optie (voor hogere graad): Teken voor de leerlingen een tijdlijn op het bord van de laatste 100 jaar. Elk decennium krijgt een apart vak. Bespreek per vak enkele toonaangevende momenten van de periode. Begin bij het heden en keer zo terug naar het verleden.

Voorbeeld:

1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020
Uitvinding vliegtuig	WOI	Beurscrash 1929; Eerste demonstratie van een nieuwe uitvinding, de televisie	Hitler en opkomst fascisme	WOII	Dood van Stalin; rock 'n roll; oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal	Onafhankelijkheid van Congo; hippies; studentenprotest mei '68; eerste man op de maan	Disco; Vietnam Oorlog; uitvinding internet	Val Berlijnse muur 1989; Bende van Nijvel	Golfoorlog Apartheid in Zuid-Afrika eindigt; val Sovjet-Unie	Aanslag op WTC-Torens; begin van YouTube; homohuwelijk wordt in België toegestaan	Arabische lente; Trump wordt president van Amerika (2017)	Pandemie coronavirus

- Hoe weten we nog dingen van zo lang geleden?

Leg uit dat er **verschillende soorten bronnen** zijn die ons een beeld kunnen geven van het verleden. Geef voorbeelden van wat bewaard wordt in een archief. Bijvoorbeeld: kranten die objectieve info geven, foto's, dagboeken, postkaarten en brieven... Toon aan dat we veel hiervan ook kunnen **opzoeken** in de catalogus van een archief en/of bibliotheek.

Bijvoorbeeld:

Deze foto uit de collectie van Liberas: De schoolkolonie van Diesterweg's Hulpkas tijdens de Eerste Wereldoorlog (https://zoeken.liberas.eu/detail.php?nav_id=2-1&id=5434183&index=13#)

TERUGKOPPELING EIGEN LEEFWERELD

- Houden jullie zelf dagboeken bij?
- Teken of schrijven jullie over jullie eigen leven en de wereld?
- Hoe houden jullie dat allemaal bij?

Toon eventueel ook tekeningen die Franse kinderen tijdens de oorlog maakten via <http://centenaire.org/fr/la-grande-guerre-dessinee-par-des-ecoliers-de-14-18>

Geschiedenis WOI

Leg uit hoe de Duisters België binnenvielen en bezetten in 1914 (zie **België**). Lees met de klas een aantal fragmenten uit dagboeken van kinderen in bezet gebied. De dagboekfragmenten kan je vinden op <http://terf.kindereninbezetgebied.be/personen>. Deze documenten zijn gemaakt door kinderen die honderd jaar geleden leefden.

- Wat denken de leerlingen daarover?
- Was het leven toen heel anders?
- Wat zouden jullie doen als er oorlog uitbreekt?

Lijst eventueel op het bord op welke **verschillen met het verleden** de leerlingen opmerken (bv: paard en kar, postduif, brieven schrijven, prenten en kranten i.p.v. internet.) Stel leidende vragen.

- Konden de mensen zich toen makkelijk verplaatsen?
- Was informatie toen makkelijk beschikbaar?
- Hoe wisten mensen het nieuws?

Bespreek de prenten in bijlage: door deze prenten in de bundel *Images de la guerre 1914-1918* konden mensen in Frankrijk weten wat zich afspeelde aan het front. Zo zagen ze de verhalen uit de oorlog geïllustreerd, een beetje zoals een strip. Voor de kinderen waren er knip-prenten van soldaatjes.

Videomateriaal

Een aantal video's kunnen interessant zijn om te tonen.

- Schooltv: *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* schetst in drie minuten het verloop van de oorlog. <https://schooltv.nl/video/de-eerste-wereldoorlog-1914-1918-1/>
- De reeks **Kleine handen in een grote oorlog** van Schooltv, toont de oorlog aan de hand van acht kinderverhalen. *De aanval* gaat over het begin van de oorlog en vertelt het verhaal van een Franse jongen die wil meevechten aan het front. *De vlucht* speelt zich af in het bezette België.
- <https://schooltv.nl/video/de-aanval/>
https://www.youtube.com/results?search_query=kleine+handen+in+een+grote+oorlog
- Ketnet maakte een serie video's waarin de moeilijke begrippen uit de reeks verklaard worden. <https://www.ketnet.be/programma/kleine-handen-in-een-grote-oorlog/woordenlijst>

Prentkunst 'Geknipt voor kinderen'

Informatie

Sinds het einde van de 18de eeuw was de **Franse stad Épinal** gekend vanwege haar drukkerij die grote kleurrijke volksprenten produceerde. Ze maakten doorheen de geschiedenis speelkaarten, heiligenprenten, zoekplaatjes voor kinderen en pedagogische prentenreeksen. Na de uitvinding van de fotografie en doordat veel mensen in de 19de eeuw leerden lezen, was er minder vraag naar prenten en drukkerij had steeds minder werk. Tot tijdens de Eerste Wereldoorlog de prenten opnieuw razend populair werden. Tekeningen en illustraties waren voor de uitvinding van de fotografie alomtegenwoordig. Om een tekening meerdere malen te kunnen afdrukken en te verspreiden waren er allerlei **druktechnieken**, zoals de lithografie of steendruk. **Steendruk** is een ingewikkeld proces. Met een vet krijtje tekent men op een steen. Vervolgens wordt deze steen met verschillende goedjes bewerkt zodat de drukinkt aan de tekening met het vetkrijtje plakt en niet aan de natte steen. Belangrijk bij de techniek is dat **olie en water elkaar afstoten**. Je kan met een pers **meerdere afdrukken** maken, die je stuk voor stuk kan verkopen.

Videomateriaal

In deze video van het Van Gogh museum krijg je in twee minuten te zien hoe een lithografie gemaakt wordt: <https://www.youtube.com/watch?v=HauFUcKTcOk>

Toon het filmpje met geluid of zet het geluid uit en geeft zelf commentaar.

3x VRAAGGESPREK

Hoe maakten mensen beelden voor de uitvinding van de fotografie?

- Wat zijn verschillen tussen foto's en tekeningen?
Maak een tabel op het bord.
- Maak je zelf ooit een tekening in plaats van een foto? Wanneer & waarom?

Toon bijlage *Images de la guerre 1914-1918*. Waar doet deze geïllustreerde 'krant' aan denken?

- Zien we feit of fictie? Selecteer een prent die een gebeurtenis realistisch lijkt af te beelden en een prent die duidelijk fantasie gebruikt.
- Waarom maakte men zo'n prenten? Wat wilden ze daarmee bereiken?

Kennen de leerlingen nog andere grafische druktechnieken? (Zeefdruk, lino-snede, houtsnede, ets, enz.)

- Waarom waren deze technieken zo belangrijk vroeger?
- Hoe verspreidde men beelden voor de uitvinding van de drukpers? Hoe nu?

Patriottische oorlogsprenten

In 1915 ontwikkelde de drukkerij van Épinal een **patriottische reeks oorlogsprenten** voor kinderen, bedoeld om de kinderen uit te leggen waarom hun afwezige vaders en oudere broers zo lang van huis waren. De afbeeldingen van militairen, van legervoertuigen, luchtschepen, vliegtuigen en tanks konden worden uitgeknipt en op karton geplakt. Ze dienden als speelgoed voor de kinderen. Al spelend leerden ze zo over de oorlog en het front. De eigen Franse soldaten werden telkens afgebeeld als helden. Afbeeldingen van de vijand waren altijd spottend en negatief.

Voor families van soldaten waren deze beelden geruststellend en door rooskleurige afbeeldingen bleef het volk geloven in de strijd. Als je alleen deze prenten zag, was je er zeker van overtuigd dat de zege eraan kwam! De realiteit van de oorlog was natuurlijk veel harder en gruwelijker, maar die kwam niet in beeld. Door vooral de glorie te tonen, maakten de prenten reclame voor het leger en de oorlog.

De prenten zijn misschien ook te vergelijken met Panini-stickers van de Rode Duivels die we vandaag kunnen krijgen in de supermarkt. Welke jonge voetballer droomt er niet van om ooit te spelen voor het nationale elftal? Nu willen we allemaal een gesigneerd voetbaltruitje, maar in de oorlog keek men op naar de soldaat in uniform. Tijdens de oorlog droomden de jongens van een carrière als soldaat en wilden de meisjes verpleegster worden. Ook kinderen wilden hun steentje bijdragen aan de overwinning!

Wat is er op de prenten te zien?

De prenten beelden verschillende aspecten van de oorlog af. Er zijn aankleedpoppen met **uniformen** van alle oorlogslanden. Ook zijn er afbeeldingen en **karikaturen** van de soldaten per land. Er worden specifieke **veldslagen** aan het front afgebeeld in kleine maquettes die de kinderen ineen kunnen knutselen. Er zijn bouwpakketten voor marionetten die spotten met de Duitse vijand. Er zijn prenten over het **alledaagse soldatenleven**, zoals bijvoorbeeld het bereiden van eten aan het front of het vieren van de mis. Er zijn prenten en maquettes van veldhospitalen. In veel prenten komen nieuwe **wapens en technologie** uit de oorlog aan bod, zoals mitrailleurs en tanks, zeppelins en vliegtuigen. Deze voertuigen en wapens worden als spannende nieuwe uitvindingen vaak in beeld gebracht.

Tijdens de oorlog worden heel veel nieuwe technologieën ontwikkeld: die moeten zorgen voor de overwinning. Technologische vooruitgang in het midden van een oorlog betekent jammer genoeg vooral zoeken naar manieren om meer slachtoffers te maken. In de ziekenhuizen en veldhospitalen krijgen dokters dan ook patiënten met nieuwe, ongeziene verwondingen. Zo krijgen ze bijvoorbeeld patiënten die geraakt zijn door de scherven van bommen, of met ademhalingsproblemen door het gifgas. Ook de ziekenhuizen moeten dus op zoek naar nieuwe geneesmiddelen en technieken. De dokters leren veel bij op vlak van chirurgie en naarmate de oorlog vordert kunnen ze gelukkig steeds meer mensen redden. Zie de bijlage voor suggesties voor vraaggesprekken bij een selectie van de prenten. Kies er 1 of 2 uit.

De beeldenkrant / prentenmap *Images de la guerre 1914-1918* is een verzameling prenten over de Eerste Wereldoorlog. Deze prenten werden meer dan honderd jaar geleden tijdens de Eerste Wereldoorlog gemaakt. Ze beelden vooral veldslagen en heldhaftige oorlogsdaden af. Ze dienden als **nieuws** en **propaganda** voor het volk. Via deze prenten kregen burgers informatie over het front en de gevechten. Fotografie bestond ook al honderd jaar geleden, maar het was nog steeds moeilijk en duur. Bovendien is het zeer gevaarlijk om midden op een slagveld foto's te nemen. Daarom gebruikte men de verbeelding om tekeningen te maken.

De prenten werden gemaakt door de Fransen en dienden als propaganda, om de moraal op de krikken. De vijand (Duitsers) worden als monsters en barbaren afgebeeld, terwijl de Fransen en hun bondgenoten (o.a. België) met veel aandacht voor detail en in een aangename, rustige omgeving worden afgebeeld.

Videomateriaal

Toon eventueel deze reportage (2min) waarin fotograaf Jimmy Kets demonstreert hoe makkelijk je een beeld kan manipuleren.

http://www.standaard.be/cnt/dmf20151124_01986375

Besprek met de leerlingen. Wisten ze dit? Kunnen ze dit linken aan de manier waarop mensen foto's maken en delen via sociale media? (Instagram en facebook)

Begrippenlijst

Camouflage: je minder zichtbaar maken in je omgeving door je te kleden in dezelfde kleuren als het landschap waarin je je wil verstoppen. Dieren passen ook camouflage toe om 'onzichtbaar' te worden en te ontsnappen aan roofdieren. Dit heeft mensen geïnspireerd.

Centrale Mogendheden/Centralen: verbond tussen een aantal landen die vochten tegen de geallieerden.

De Centralen zijn:

1. Duitse Keizerrijk
2. Oostenrijk-Hongarije
3. Bulgarije
4. Ottomaanse Rijk (regio Turkije, Jordanië, Syrië, Libanon, delen van Saudi-Arabië)
5. Italië (tot 1915)

Frans Ferdinand van Oostenrijk: aartshertog van Oostenrijk-Hongarije. De moord op Frans Ferdinand (28 juni 1914) leidde tot het begin van de Eerste Wereldoorlog. De aartshertog was op bezoek in Sarajevo, dat in het huidige Bosnië ligt, maar toen deel was van het Oostenrijks-Hongaarse Rijk. Hij werd vermoord door een Servische nationalist. Daarom verklaarde Oostenrijk aan Servië de oorlog, maar Servië had vrienden. Die vrienden zijn de geallieerden (zie verder).

Gavrilo Princip: lid van de Servisch-nationalistische beweging, genaamd "De Zwarte Hand", moordenaar van aartshertog Frans Ferdinand.

Geallieerden: de landen die meevochten tegen de Centralen:

1. Verenigd Koninkrijk
2. Frankrijk
3. Keizerrijk Rusland (tot 1917)
4. Voorlopige regering (Rusland) / Sovjet-Rusland (tot 3 maart 1918)
5. Verenigde Staten (vanaf 1917)
6. Italië (vanaf 1915)
7. Canada
8. België
9. Portugal
10. Montenegro
11. Andorra
12. Japan
13. China
14. Roemenië
15. Griekenland
16. San Marino
17. Koninkrijk Siam
18. Bolivia
19. Cuba
20. Brazilië
21. Peru
22. Liberia

- 23. Honduras
- 24. Guatemala
- 25. Nicaragua
- 26. Haïti

Patriottisch: door liefde voor het vaderland gemotiveerd.

Propaganda: reclame maken voor bepaalde ideeën, bijvoorbeeld politieke of religieuze ideeën.

Spotprenten: komisch bedoelde afbeeldingen van personen waarbij vooral hun opvallende uiterlijke kenmerken worden gebruikt.

Steendruk: met een vet krijtje tekent men op een steen. Vervolgens wordt deze steen met verschillende goedjes bewerkt zodat drukinkt aan de tekening met het vetkrijtje plakt en niet aan de natte steen. Belangrijk bij de techniek is dat **olie en water elkaar afstoten**. Je kan met een pers **meerdere afdrukken** maken, die je stuk voor stuk kan verkopen.

Versailles: stad in Frankrijk. Hier werd het vredesverdrag ondertekent (ook wel de Vrede van Versailles genoemd) tussen Duitsland en de geallieerden, waarmee de Eerste Wereldoorlog formeel werd beëindigd.

Werkblad

WERKBLAD WOI

1. De Eerste Wereldoorlog begint in 19__ en eindigt in 19__. Het einde van deze oorlog is dus ____ jaar geleden. Het einde van de oorlog wordt ook de ____ genoemd. Dit vieren we nog steeds op ____ november.

2. Verbind de begrippen met de juiste betekenis.

Front	Gebied dat ingenomen is door de vijand en waar de vijand de baas speelt.
Bondgenoot	Een land dat niet deelneemt aan de oorlog is
Neutraal	De plek waar tijdens de oorlog gevochten wordt (gevechtscijne)
Bezet gebied	Een land waarmee je een afspraak of verdrag maakt is je
Verzet	De burgers van het bezet gebied willen niet gehoorzamen aan de vijand en organiseren

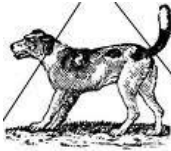
3. Duid de landen aan op de kaart. Kleur België **rood**. Kleur Frankrijk, Groot-Brittannië en Rusland **blauw**. Deze landen vechten samen als de **geallieerden**. Kleur Duitsland en Oostenrijk-Hongarije **groen**. Samen met het Ottomaanse Rijk zijn deze landen de **centralen**.

4. Waarom kon België niet neutraal blijven?

5. Deze drie wapens waren nieuw in de Eerste Wereldoorlog:

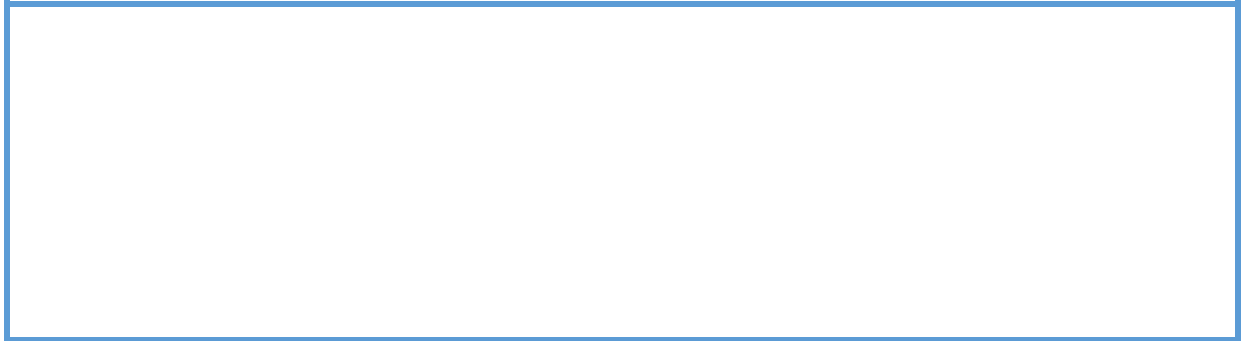
6. Wat deden deze dieren tijdens de oorlog? Verbind!

	Karren trekken, deelnemen aan de strijd
	Brieven en berichten bezorgen
	Wapens (zoals kanonnen op wielen) trekken en gezelschap

7. Hoe worden de slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog herdacht?

8. Waarom was de Eerste Wereldoorlog een wereldoorlog?

9 . Teken een loopgraaf.

10. Welk land hielp met de overwinning van de geallieerden? Kies de juiste vlag!

12 Waar werd het vredesverdrag getekend? Het verdrag heet 'het verdrag van _____'

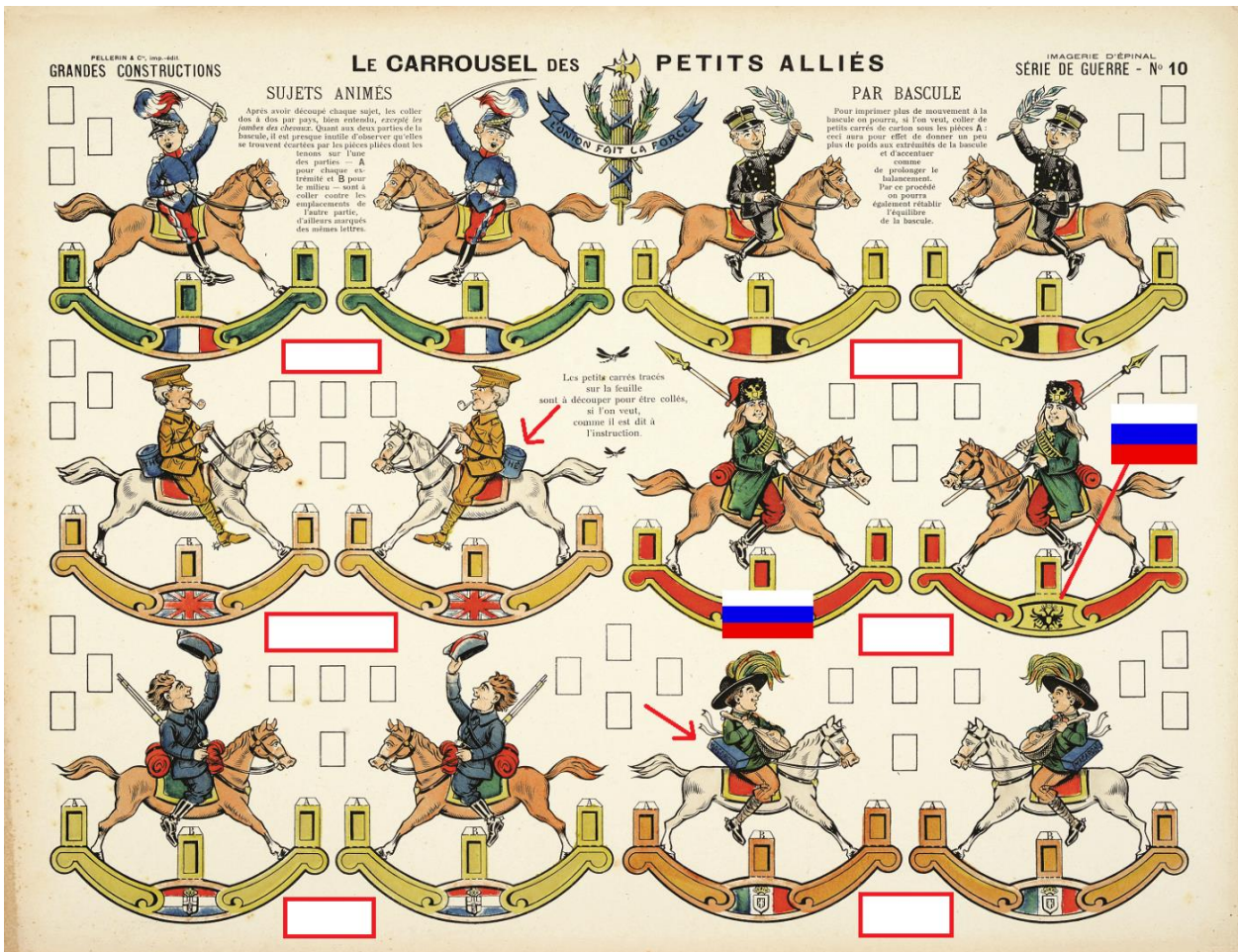

13. Wat is dit en waarvoor dient het?

13. De Duitse soldaten kregen de bijnaam 'pinnetjes' door de Belgische bevolking. Duid op de prent aan waarom. Welk soort prent is dit? Waarvoor dient deze soort prent?

14. Schrijf in de rode rechthoeken het juiste land bij de uniformen. Tip: zoek het land dat bij de bijhorende vlaggen hoort op.

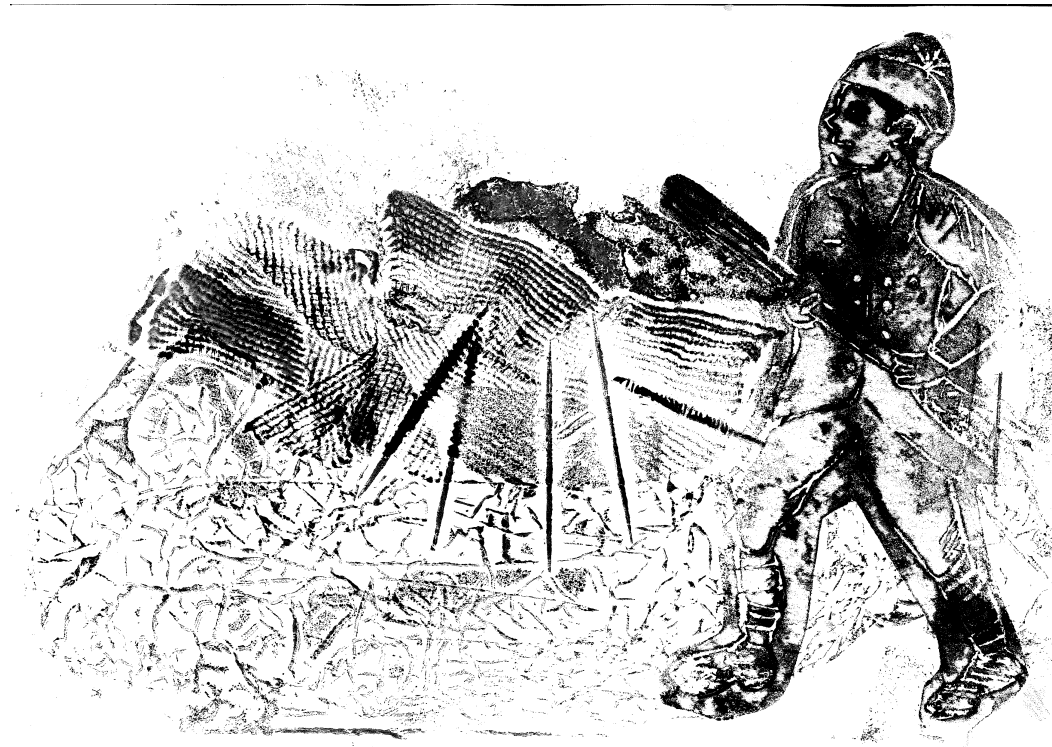

Workshops

WORKSHOPS

Workshop 1: Verwoest oorlogslandschap

Doelgroep: 2de graad lagere school

1. Eindtermen / onderwijsdoelen

Mens en maatschappij (tijd)

3.8 Kunnen aan de hand van een voorbeeld illustreren dat een actuele toestand, die voor kinderen herkenbaar is, en die door de geschiedenis beïnvloed werd, vroeger anders was en in de loop der tijden evolueert.

3.9 De leerlingen tonen belangstelling voor het verleden, heden en de toekomst, hier en elders.

Muzische vorming (Beeld)

1.2 Door betasten en voelen (tactiel), door kijken en zien (visueel) impressies opdoen, verwerken en erover praten.

1.3 Beeldinformatie herkennen, begrijpen, interpreteren en er kritisch tegenover staan.

1.4 Plezier en voldoening vinden in het beeldend vormgeven en genieten van wat beeldend is vormgegeven.

1.5 Beeldende problemen oplossen, technieken toepassen en gereedschappen en materialen hanteren om beeldend vorm te geven op een manier die hen voldoet.

Muzische vorming (Drama)

3.3 Geconcentreerd luisteren naar een gesproken tekst (verteld of voorgelezen) en die mondeling, schriftelijk, beeldend of dramatisch weergeven.

2. Lesdoelen

De leerling kan...

- in eigen woorden de prenten in de bundel *Images de la guerre* beschrijven en uitleggen waarom en hoe ze gemaakt werden;
- zich inleven in een voorgelezen tekst en verschillen met de eigen leefwereld benoemen;
- een beeld (landschap) opbouwen aan de hand van texturen;
- rekening houden met de horizonlijn (bovenaan lucht, onderaan land) en de opbouw van een landschap;
- (een simpele versie van) een hoogdruktechniek toepassen en de kenmerken van het medium benoemen.

3. Opstelling

- Vorm eilandjes met de tafels, zodat telkens 4 leerlingen samen aan één grote tafel kunnen zitten
- Tafels bedekt met plastic tafellaken, als bescherming bij het verven
- Vier stoelen per tafel (pas aan naargelang aantal leerlingen)

Maak op voorhand een stuk karton of laminaat klaar, met 2 vakken waarop duidelijk aangeduid wordt waar de leerlingen de verf uitrollen (vak 1) en waar de leerlingen hun drukplaat kunnen leggen (vak 2). Texturen en materialen (papier, gaas, ribbelkarton, aluminiumfolie, bubbelplastiek, tape, touwtjes...) verdelen in bakjes over de tafels. Maak alles gebruiksklaar (bv: aluminiumfolie al in losse vellen, etc.). Elke tafel krijgt een verfröller (1 per 4ln.).

Zet een lege emmer klaar voor de vuile penselen en rollers.

4. Lesopbouw

We maken een **afdruk van een verwoest oorlogslandschap**, zoals te zien is op postkaarten van de Eerste Wereldoorlog (zie bijlage: **postkaarten verwoest oorlogslandschap in Diksmuide**). Eerst kleven we allerhande materialen met verschillende texturen op een blad, volgens de opbouw van een landschap. Vervolgens gaan we met verf over de texturen en drukken we het landschap af. Eventueel kan nog een soldatenfiguur toegevoegd worden op het landschap, door er zelf een te tekenen en uit te knippen of door een van de soldatenprenten in bijlage uit te knippen.

5. Lesfasen

1. Introductie druktechniek *Images de la guerre* (5 min.) (afbeeldingen in bijlage)
Korte uitleg over de druktechniek (zie **Prentkunst 'Geknipt voor kinderen'**).

Vraaggesprek

aan de hand van de prenten (zie bijlage *Images de la guerre*)

- Hoe werden de prenten gemaakt?
- Als je heel vaak hetzelfde wil afdrukken, hoe zou je dat nu doen (printer, kopieermachine)?
- Vroeger bestond dat niet, hebben jullie een idee hoe toen afdrukken werden gemaakt?

Leerstof

Via deze prenten kregen burgers informatie over het front en de gevechten. Fotografie bestond ook al honderd jaar geleden, maar het was nog steeds moeilijk en duur. Bovendien is het zeer gevaarlijk om midden op een slagveld foto's te nemen. Daarom maakte men tekeningen.

De prenten zijn gemaakt met een **steendruktechniek**.

Dit is een druktechniek waarvoor je een zware steen en een grote drukpers nodig hebt. De tekening wordt op de steen gemaakt en met inkt ingesmeerd. Door er een blad op te leggen, krijg je een afdruk van de tekening die je op de steen maakte. Als je nogmaals dezelfde afdruk wil, dan ga je de steen opnieuw inkten en leg je er weer een blad op.

Het voordeel is dat je je tekening dan **meerdere keren kan afdrukken**. Zo maakte men kopieën voor de uitvinding van de printer. Nu kunnen wij op deze oude prenten zien hoe het er honderd jaar geleden tijdens de oorlog aan toe ging.

Introductie verwoest landschap

Tonen van postkaarten met ruïnes van de Eerste Wereldoorlog (zie bijlage: postkaarten verwoest oorlogslandschap in Diksmuide).

Vraaggesprek:

- Hoe zou het zijn om door dit landschap te lopen?
- Hoe voelt dat?
- Hoe zou het voelen als jouw huis in zo'n verwoest landschap staat waar jij naar terugkeert?

Introductie kunstwerken

Tonen van een werk van **Armando en Anselm Kiefer**.

Vraaggesprek:

- Wat zien jullie op deze schilderijen?
Het zijn landschappen. Beide kunstenaars zijn beïnvloed door de Tweede Wereldoorlog. Ze geven een grauwe wereld weer.
- Voelt het anders aan om naar deze schilderijen te kijken dan naar de postkaarten van de verwoestingen van de Eerste Wereldoorlog?

Er zijn in *Images de la Guerre* geen beelden van na de oorlog. We maken zelf een drukwerk over deze verwoeste landschappen.

Opbouw van een landschap

Toon enkele postkaarten en enkele werken van Kiefer.

Vraaggesprek:

- Hoe zie je dat dit een landschap is?
- Hoe is het landschap opgebouwd?
(lucht, horizon, land) Er is massa en volume onderaan, en lucht bovenaan.

Uitleg opdracht (10 min.)

Maak op voorhand zelf een voorbeeld.

Demonstratie druktechniek. Leerlingen mogen voelen aan een voorbeeld. Benoem de kenmerken van hoogdruk (spiegelbeeld, negatieve afdruk, mogelijk om dubbele lagen te drukken). De texturen zullen duidelijk worden bij het afdrukken.

Tip: als kinderen het concept van reliëf niet goed vatten, laat hen met de ogen dicht eerst over een leeg blad papier wrijven. Plaats vervolgens wat stukjes karton, wol, aluminiumfolie op hetzelfde blad en laat hen nogmaals over dat blad wrijven.

Toon hoe je verschillend materiaal kan gebruiken. Tandienstokers kunnen houten balken en resten voorstellen, aluminiumfolie en propjes zijn modder en aarde, ribbelkarton kan geknipt worden in de vorm van gevels, bomen, bruggen...

Benadruk dat het landschap horizontaal is, de ruïnes liggen diagonaal en gevels staan soms nog recht.

Gebruik tape en lijmstift om alles vast te kleven.

Opbouw van een verwoest landschap (10 min.)

De leerlingen bekijken de postkaarten met ruïnes (zie bijlage: postkaarten verwoest oorlogslandschap in Diksmuide). Ze hoeven de postkaarten niet te volgen, maar kunnen er wel inspiratie uit halen.

Leerlingen krijgen een blad. Het materiaal ligt klaar in bakjes en moet alleen nog op de tafels geplaatst worden. De leerlingen gaan aan de slag en kleven de materialen op het blad om reliëf te creëren. Ze kleven grove stukken materiaal op het blad. Ze houden hierbij rekening met wat lucht is (leeg) en wat het landschap is (vol materiaal).

Kijk naar de resultaten. Gebruik tekeningen van leerlingen als voorbeeld van hoe iets wel moet en houdt een tekening omhoog voor de hele klas.

Uitleg opdracht (10 min.)

Laat een leerling de voorbeeldtekening inkten als **demonstratie** van de druktechniek. Laat een andere leerling afdrukken.

Rol met de verfrroller door de verf, rol vervolgens in één richting over de textuurcollage (als je heen en weer rolt, kan het materiaal los komen) tot deze volledig in verf is.

Leg vervolgens een A4-tje bovenop de geïnkte textuurcollage en wrijf goed over dat blad, zodat over alle texturen worden opgenomen. Haal het blad er af. Het resultaat is een afdruk van de textuurcollage.

Wat denken ze van het resultaat? Toon hoe je na het drukken nog zaken kan aanpassen door materiaal toe te voegen of weg te nemen.

Afdrukken van het landschap (15 min.)

Leerlingen krijgen elk een aantal A4-tjes, waarop ze op de achterzijde hun naam schrijven. Ze maken een aantal drukken.

Extra (10 min.)

Probeer ook eens te drukken met een andere kleur of voeg wat gekleurde accenten toe met een verfborstel.

Opruimen (5 min.)

Laat de leerlingen hun naam op hun eigen tekening schrijven.
Papieren openleggen om te drogen.
Verfborstels en rollers in een emmer met water.
Handen wassen.
Verzamel de materialen per soort.

Evaluatie (10 min.)

Vraaggesprek:

- Wil iemand iets vertellen bij zijn beeld?
- Welke gevoelens heb je bij het bekijken van de beelden?
- Kan je zien dat het over een vernield oorlogslandschap gaat?
- Klopt de sfeer?

6. Extra

Voorstel 1, versje (10 min.):

Laat de leerlingen een afdruk kiezen van een andere leerling. Aan de hand van dit beeld schrijven ze een kort versje over hoe het landschap er voor de oorlog uitzag. Dit versje komt als bijschrift onder de afdruk.

Voorstel 2, landschap nu (10 min.):

Ze maken met kleurpotloden een tekening van hoe het landschap er volgens hen nu uitziet. Is het na honderd jaar hersteld?

Betrek de versjes en/of hedendaagse landschappen in de groepsevaluatie.

7. Materiaal

- dik A4 papier
- normaal A4 papier
- plakkaatverf (zwart)
- verfrolletjes (1 per 4 lln)
- kladpapier A4
- vodden
- afdekkraan / plastic voor tafels
- scharen
- schildertape (papiertape)
- lijmstiften
- extra: kleurpotloden, plakkaatverf in andere kleuren

Voor de textuurcollage

- aluminiumfolie
- kranten
- (ribbel)karton
- gaas
- textiel allerlei

- touw/koord/wol allerlei
- tandenstokers
- ...

8. Educatief materiaal (bijlagen – afdrukken)

- Kopieën *Images de la guerre 1914-1918*
- Voorleesfragment *Terug van de oorlog*
- Kopieën ruïnes postkaarten
- Werk van kunstenaars Armando en Kiefer

9. Bijlage

Getuigenis *Terug van de oorlog*

Getuigenissen zijn te vinden via <http://terf.kindereninbezetgebied.be/>

Ook in het boek *Oorlogsdagen* van Pieter Serrien zijn er dagboeknotities van Alfons van der Heyden.

Leeslijst fictie

- De Sterck, Marita. *De Hondeneters*
- Dierckx, Karen. *Getekend door de oorlog*
- Morpurgo, Michael. *War Horse*
- Sax, Aline. *Het meisje en de soldaat*

December 1918

Beste dagboek,

Eindelijk zijn we opnieuw thuis. Vier jaar geleden zijn we met paard en kar voor de oorlog gevlucht. Ik was toen zes jaar oud. Nu ben ik al tien! Vorige maand was het wapenstilstand, de Duitse soldaten hebben zich overgegeven. De oorlog is eindelijk voorbij! Nu kunnen we opnieuw naar huis. Ik zat met mama en papa en mijn zusje Lien in een vluchtelingenkamp in Nederland tijdens de oorlog. Daar gingen we naar school, samen met de rest van het dorp, want veel mensen zijn gevlucht.

We moesten vluchten want Duitse soldaten namen het dorp in. Ze speelden de baas en zeiden wat we wel of niet mochten doen! Ze namen al onze paarden zodat hun soldaten erop konden rijden en slachtten de varkens van de boerderijen om op te eten. Mijn maag knorde vaak, want er was alleen een kommetje soep en een stuk brood, voor de hele dag! Fietsen in het dorp of naar een stad was verboden zonder vergunning. Al onze postduiven werden in beslag genomen, zodat we geen boodschappen en brieven konden sturen naar onze eigen soldaten. Dat vond ik niet leuk, want ik wou heel graag een brief sturen en een brief krijgen van mijn oudere broer Arthur.

Hij vluchtte niet mee naar Nederland, maar ging strijden aan het front als soldaat. Blijkbaar waren de gevechten daar vreselijk. De soldaten hadden zich ingegraven in loopgraven in de grond, omdat ze niet verder raakten in de strijd. De winters waren gruwelijk en heel koud. De loopgraven zaten vol modder en water. Voeten bevroren. Ratten kropen er rond. Alle soldaten hadden last van vlooien en luizen. Eerst dacht iedereen dat het een korte oorlog zou worden. Dat dacht Arthur ook. Hij wou op avontuur, en de vijand verslaan. Maar het werd een zware oorlog. In de loopgraven hoorden de soldaten constant ontploffingen en het schieten van wapens. Slapen was onmogelijk. Er waren veel nieuwe wapens, zoals tanks en gifgas, die zeer gevaarlijk waren. We hebben lang niets van Arthur gehoord, totdat we eindelijk een brief kregen. Een paar maanden geleden is hij gewond geraakt en brachten ze hem naar een veldhospitaal in een kerk. Hij heeft heel veel geluk gehad, want ze hebben hem verzorgd en het gaat nu beter met hem. In zijn laatste brief schreef hij dat hij wel nog veel nachtmerries heeft.

We konden eindelijk terug naar huis. Ik kon niet geloven wat ik zag. Waar ons dorp stond is nu een soort maanlandschap! Overal zijn kraters! Hopen aarde en brokstukken vormen bergen, puin ligt overal. Van bommen en granaten, zegt papa. Bijna niets staat nog rechtop. Soms steekt nog een kale verschroeide boom uit als skelet, of staat er nog een huis of gevel vol kogelgaten. Overal lopen ratten en muizen. Ons huis staat er nog, behalve de achtermuur, die is ingestort, en alles is weg. Geroofd, zegt papa. Het waait en regent nu binnen, en er is overal modder. Geen winkel op de hoek meer, geen school, geen bakker, bijna alles is kapot. Eigenlijk wil ik misschien toch liever terug, terug naar Nederland. Hopelijk kunnen we hier snel beginnen aan de heropbouw....

Bekijk de postkaarten van steden na de oorlog. Ondertussen is alles weer opgebouwd.

Toch houden we deze foto's bij: waarom? Om ons te herinneren aan het verleden en de vreselijke gevolgen van de oorlog.

Ook vandaag de dag gaan mensen nog op zoek naar plaatsen uit de Grote Oorlog. Er zijn ook veel monumenten die ervoor zorgen dat we niet vergeten dat de oorlog veel kapot gemaakt heeft en dat er veel slachtoffers gevallen zijn. Zo zijn er grote kerkhoven met de namen van alle slachtoffers.

Videofragmenten

<https://www.youtube.com/watch?v=AI7m8TDBH2I> (*All quiet on the western front*. Een scene uit de loopgravenoorlog.)

<https://www.youtube.com/watch?v=j8HmPNgOC2Q> (geïllustreerde video over het leven in de loopgraven.)

Afbeeldingen

Landschap: horizon

Armando

Anselm Kiefer

Postkaarten verwoest oorlogslandschap in Diksmuide (1)

Postkaarten verwoest oorlogslandschap in
Diksmuide (2)

Images de la guerre 1914-1918 (1)

LA GUERRE 1914-1915

EN IMAGES
Faits, Combats, Episodes, Récits

PENDANT et APRÈS
LA BATAILLE DE LA MARNE

Compositions de O'GALOP
 PELLERIN & Co, Imp.-Edr.
 IMAGERIE D'ÉPINAL N° 90

LES MARAIS
DE

Pendant que la droite du général Foch barre la route à trois corps allemands autour de Fère-Champenoise, sa gauche pousse l'ennemi, principalement la Garde, dans les marais de Saint-Gond et l'oblige à fuir en désordre après une lutte acharnée et meurtrière.

La pénurie de routes en cette région a forcé l'ennemi à traverser les marais, et combien, dans ce sol mouvant dans cette gelée liquide, a-t-il laissé d'hommes enlités pour toujours!... nul ne le saura jamais.

APRÈS
LA
VICTOIRE

LA RETRAITE ALLEMANDE

Battue de front (5 au 10 septembre 1914) par la Ve armée française et par l'armée britannique, solidement accablée sur son flanc droit par la VIe armée qui menaçait ses communications, la 1re armée allemande, commandée par von Kluck, dut se replier vers le Nord et tourner le dos à Paris qu'elle eut tenu à sa merci.

Ce que fut cette retraite : d'abord une fuite désordonnée sous le feu meurtrier de notre artillerie, puis cinq journées de marches incertaines, sans dormir et presque sans manger, pour franchir les 100 kilomètres qui séparent la Meuse, l'Alsace, l'Alsace, de la Seine. Paris était sauvé.

LA GUERRE 1914-1915

EN IMAGES
Tells Combat Volcanes Teller

LES GRANDS MOYENS DE GUERRE ALLEMANDS

Moyens tirés indirects par la Conférence de la Haye signés par l'Allemagne... mais l'Etat-Major ne s'est pas plus soucié de respecter cet engagement que la Diplomatie.

Compositions de D'GALOP

ИЗДАНИЕ 94

GAZ ASPHYXIANTS
ET OBUS
LACRYMATOIRES

JETS DE LIQUIDES ENFLAMMÉS
(Pétrole et autres...)

[illegible]

Les POSTES

POSTE DE SECOURS

de SECOURS

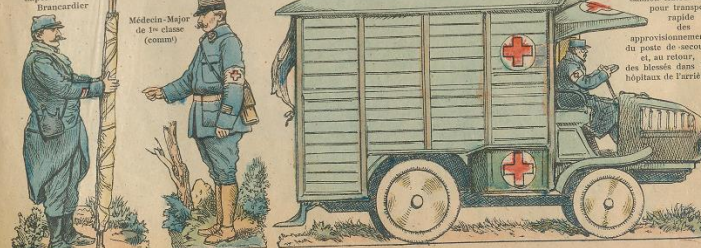
La sont donnés les premiers soins, avant leur évacuation vers l'arrière par voitures automobiles, aux blessés d'eux-mêmes avement atteints. Les autres ont relevés

Médecin Aide-Major de 1re classe (lieut) Infirmières pansant sommairement un blessé avant son évacuation

Canoral- Brancardiers divisionnaires portant un blessé au poste de secours Médecin Aide-major du 2e classe (sous-marin) Camion Automob.

LA GUERRE 1914-1915

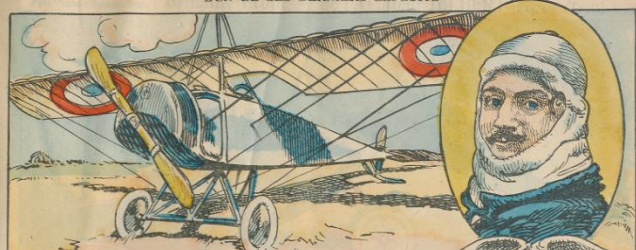
EN IMAGES
Faits, Combats, Episodes, Récits

ROLAND CARROS

GLOIRE

Illustrations de O'GALOP

IMAGERIE D'ÉPINAL, N° 95

[illegible]

Images de la guerre 1914-1918 (2)

LA GUERRE 1914-1915

EN IMAGES
Fait, Comenta, Tylindas, Bédit

LA GUERRE SUR LES FLOTS

DEUX IMPORTANTS SUCCÈS ANGLAIS

Illustrations de O. BIGNOT

PELLERIN & Co, imp.-édit.
IMAGERIE D'ÉPINAL, N° 93

La Fin de l'EMDEN

L'Emden, arrivé la nuit du 9 novembre 1914 en vue de l'archipel des Cocos, avait envoyé à terre une équipe de marins pour détruire la station radiotélégraphique. Fuit hâtivement, les employés de cette station eurent le temps de lancer un appel qui fut reçu par le croiseur Sydney de la marine australienne. Le Sydney mit aussitôt la cap sur les îles Cocos où il arriva le 10. Le combat fut bref, les canons de 152 du croiseur britannique avaient une portée supérieure à celle des 102 de l'Emden qui ripostèrent courageusement, mais en vain. Le croiseur allemand, faisant feu de toutes parts, fut juté à la côte. Ces mers se trouvaient par là purgées d'un croiseur dangereux car, depuis le 10 septembre, il avait coulé dans l'océan indien dix-neuf navires marchands et deux navires de guerre; le petit croiseur russe Zundoburg et le contre-torpilleur français Mouquet qu'il avait surpris dans le port de Pinang (île du Prince-de-Galles, à l'entrée du détroit de Malacca).

COMBAT NAVAL des ILES FALKLAND ou MALOUINES

ARMÉE ANGLAISE DE L'AMÉRIQUE DU SUD, dans l'Atlantique, à 800 mil. de l'ouest de l'Équateur. Le 8 décembre 1914, les croiseurs allemands Scharnhorst, Guebarn, Nürnberg, Leipzig et Dresden, qui commandait l'escadre von Spee, étaient aperçus près des îles Falkland par une escadre britannique placée sous les ordres du vice-amiral Sturdee, comprenant deux grands croiseurs, l'Inflexible et l'Invincible, trois autres croiseurs, le Cardiff, le Cornwall et le Camperdown, deux petits, le Bristol et le Glasgow. Le Scharnhorst, qui battait pavillon de l'Amiral von Spee fut coulé (après le combat repoussé pendant la nuit, le 7, le 8 et le 9). Le Guebarn et le Nürnberg, le 8, furent coulés. Le Leipzig et le Dresden, après un combat acharné, furent coulés le 9. Les pertes anglaises furent nulles.

PELLERIN & Co, imp.-édit.

ARTILLERIE FRANÇAISE

ancienne tenue et tenue de guerre

IMAGERIE D'ÉPINAL, N° 80

PIÈCES DE 90 DE CAMPAGNE

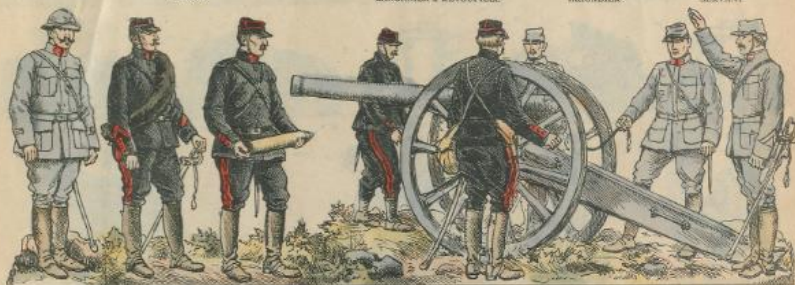

CAISSON

CANONNIER À L'ÉTOUPILLE

BRIGADIER

SERVANT

LIEUTENANT

BRIGADIER

SERVANT

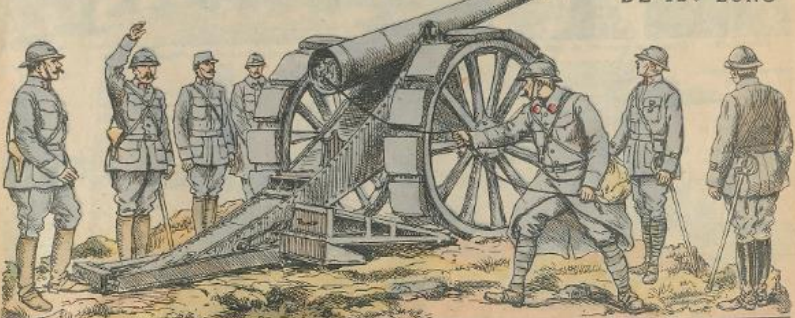
SERVANTS

CANONNIER À L'ÉTOUPILLE

MARÉCHAL DES LOGIS chef de pièce

ARTILLERIE LOURDE

CANON DE 120 LONG

S/LIEUTENANT MARÉCHAL DES LOGIS chef de pièce SERVANTS

CANONNIER À L'ÉTOUPILLE

LIEUTENANT

CAPITAIN

35

Liberas

CENTRUM VOOR DE GESCHIEDENIS VAN
HET VRIJE DENKEN EN HANDELEN

Workshop 2/3: Camouflagesoldaat

Doelgroep: 2e & 3e graad lagere school – voor de 2de graad ligt de nadruk op de camouflage, voor de 3de graad op de opbouw van een dynamische figuur

Voorkennis: leerlingen zijn al geïntroduceerd tot de Eerste Wereldoorlog.

1. Eindtermen / onderwijsdoelen

Mens en maatschappij (tijd)

3.8 Kunnen aan de hand van een voorbeeld illustreren dat een actuele toestand, die voor kinderen herkenbaar is, en die door de geschiedenis beïnvloed werd, vroeger anders was en in de loop der tijden evolueert.

3.9 De leerlingen tonen belangstelling voor het verleden, heden en de toekomst, hier en elders.

Muzische vorming (Beeld)

1.2 Door betasten en voelen (tactiel), door kijken en zien (visueel) impressies opdoen, verwerken en erover praten.

1.3 Beeldinformatie herkennen, begrijpen, interpreteren en er kritisch tegenover staan.

1.4 Plezier en voldoening vinden in het beeldend vormgeven en genieten van wat beeldend is vormgegeven.

1.5 Beeldende problemen oplossen, technieken toepassen en gereedschappen en materialen hanteren om beeldend vorm te geven op een manier die hen voldoet.

2. Lesdoelen

De leerling kan...

- de evolutie van uniformen tijdens WO I in eigen woorden verklaren;
- beschrijven hoe oorlog vroeger anders was en opsommen welke technologische evoluties er gebeurd zijn tijdens WO I;
- een figuur tekenen naar waarneming met aandacht voor de contour;
- en durft een dynamische tegenstelling tot een statische houding demonstreren;
- gericht kleuren mengen om een gegeven kleur te benaderen;
- patronen doelgericht gebruiken om een camouflage-effect te bekomen;
- experimenteren met teken- en schildertechnieken om een patroon te ontwikkelen;
- een patroon ontwerpen met aandacht voor herhaling en contrast.

3. Lesopbouw

We maken zelf een soldaatje en kleden hem aan in een uniform dat we zelf ontwerpen. Eerst tekenen we de figuur, daarna zien we hoe uniformen tijdens de oorlog geëvolueerd zijn en ontwerpen we zelf een gecamoufleerd uniform voor de soldaten. De les kan ook opgesplitst worden. Maak enkel de figuur of ontwerp enkel camouflage.

4. Lesfasen

1. Introductie over de evolutie van technologie en uniformen tijdens WO I (10 min.)

Toon prenten van Épinal met wapens en uniformen (zie bijlage: *images de la guerre* en knipprenten Épinal (2)).

Vraaggesprek:

- Wat zien jullie op de prenten?
- Hoe denk je dat er toen oorlog gevoerd werd?
- Welke wapens werden gebruikt?
- Was dat voor de Eerste Wereldoorlog ook al zo?
- Is dit nu nog zo?
- Hoe zien de uniformen op de prenten eruit?
- Wat valt er op? (felle kleuren, onhandige kledij, hoge hoeden)

Leerstof

Doorheen de Eerste Wereldoorlog maken de **uniformen** een evolutie door. Dit komt omdat er voor het eerst op een andere manier oorlog werd gevoerd. Voordien voerde men echte veldslagen met ruiters te paard en linies die tegenover elkaar stonden. Soldaten gingen elkaar in een gevecht te lijf. Ze droegen kleurrijke en herkenbare uniformen: door de felle kleuren kon je direct zien bij welk land een soldaat hoorde en welke rang hij had binnen het leger. Was het een gewone soldaat of een officier? Ook opvallend waren de versierde hoofddekseis en hoeden, waardoor de soldaten langer leken. Zo leek hun silhouet enger voor de vijand. Grote mutsen zoals de berenmuts dienden om de klappen van een vijandelijk zwaard af te weren. Via de uniformen toonden legers hun (nationale) trots en intimideerden ze de vijand. Iedere groep soldaten had een eigen vaandel (een soort vlag) dat tijdens de strijd werd meegedragen. Zo kon men de groep herkennen en terugvinden aan de hand van de vlag.

De Eerste Wereldoorlog was de eerste **industriële oorlog**. Plots werden er allerlei nieuwe wapens ontwikkeld, en veranderde de manier van oorlog voeren razendsnel. Niet meer op paarden en met zwaarden of bajonetten: door nieuwe technologieën ontstonden nieuwe wapens. Met de oude revolvers kon je niet ver schieten, met de nieuwe geweren lukte dat wel. Daardoor veranderde de manier van oorlog voeren.

De kleurrijke uniforms verdwijnen. Waarom?

Hint: vooral het Franse uniform verandert! In de modder en mist van het slagveld is de rode broek zeer goed zichtbaar voor de vijand. Daardoor vormt de Franse soldaat een makkelijk doelwit voor schutters. Met een rode broek kan je je niet goed verstoppen voor geweren. De rode broek verdwijnt en het uniform wordt blauw-grijs zoals de lucht. De soldaten smelten samen met de horizon. Alleen officieren die zelf niet vechten dragen nog rood. Oude uniformen werden trouwens niet vernietigd. Zelfs nu nog worden militaire uniformen van vroeger gedragen; niet in de strijd maar bij officiële plechtigheden en ceremonies.

WOI is dus de oorlog waarin de zeer zichtbare kleurrijke uniformen plaatsmaken voor kleuren die minder goed te onderscheiden vallen. Het is de eerste oorlog waar men echt begon te experimenteren met **camouflage**.

Een andere evolutie is de uitvinding van de helm. Vroeger droeg men hoeden, maar die beschermen niet tegen kogels, de helm wel. Deze is dus een vrij recente uitvinding.

2. Spel figuurtekenen (10 min.)

We maken zelf een soldatenfiguur. We maken een figuur in actie, een bewegende krijger. Een soldaat staat niet stil.

Vraaggesprek:

- Aan welke houding in een stilstaand beeld zien we dat iemand aan het bewegen is?
- Hoe kunnen we zo'n houding tekenen?

Spel: Laat alle leerlingen rechtstaan en desnoods even op en neer springen. De leerlingen kunnen een dynamische houding *demonstreren* en blijven zo staan. Daag de leerlingen uit de gekste houding te tonen die ze kunnen bedenken. We bespreken en verbeteren de meest dynamische houdingen klassikaal. Waarom lijken ze te bewegen? Welke houdingen kunnen nog meer overdreven worden? Een andere leerling kan eventueel een suggestie doen om deze houding nog uit te vergroten door zelf te demonstreren of door fysiek de medeleerling bij te sturen.

Schuif alles aan de kant en speel een spelletje 'Eén Twee Drie Piano', zo bevriezen de leerlingen vanzelf in een dynamische pose!

3. Uitleg van de opdracht: silhouet schilderen (10 min.)

Demonstreer op een wit A2-blad hoe we met zwarte plakkaatverf en penseel de contour van de figuur kunnen tekenen. We maken een silhouet.

- Kijk dus naar de omtrekvorm en de negatieve ruimtes.
- Gebruik zo veel mogelijk het volledige oppervlak van het blad!
- Schilder in een vloeiende lijn, met een grote beweging. Het resultaat hoeft niet perfect te zijn, maar moet vooral de hele figuur en de beweging vatten.
- Schilder de figuur volledig zwart. Dit is de achterkant van de soldaat: een silhouet.

Laat de leerlingen op het silhouet of door naar elkaar te kijken benoemen wat de verhoudingen zijn van het lichaam: (tip: afbeelding van een figuur met de verhoudingen)

- Hoeveel keren past het hoofd in het lichaam (7x)?
- Hoeveel keer in de romp (3x) en in de benen (4x)?
- Hoe lang zijn de armen? (de vingertoppen reiken als je armen ontspannen hangen tot de bovenkant van je dijen)
- ...

4. Schilder een silhouet (15 min.)

Vorm duo's. De leerlingen krijgen per twee 1 potje zwarte verf met 1 penseel. Ze poseren om beurt voor elkaar. Ze krijgen telkens elk vijf minuten om te tekenen op het A2'tje. Zet een timer.

5. Evaluatie (10 min.)

We leggen de tekeningen op de grond en houden een korte evaluatie d.m.v. een *vraaggesprek*.

- Welke figuren zijn duidelijk dynamisch?
- Welke minder?
- Waar zijn de verhoudingen goed?
- Waar kunnen ze beter?

We benoemen wat opvalt op de tekeningen en helpen elkaar. De leerlingen krijgen even de tijd om nog iets te corrigeren. Leerlingen die niets willen aanpassen, wassen de penselen.

Zie **alternatieven en suggesties voor het splitsen van de les**. Maak enkel de soldaat/figuur. Figuurtekenen blijft hetzelfde principe, maar gebruik ander materiaal: laat de kinderen **schetsen in potlood**. Duidt wel opnieuw de verhoudingen van het lichaam aan (zie afbeelding in bijlage). Als de vorm van de figuur erop staat, kiezen ze uit kopieën van de prenten van Épinal een uniform dat ze willen natekenen. Ook dat tekenen ze in potlood. Enkel lijntjes, niets inkleuren. Demonstreer dan hoe ze kunnen schilderen met verdunde plakkaatverf zodat ze de potloodlijnen nog kunnen zien. Laat de leerlingen zelf de kleuren mengen die ze nodig hebben om het uniform van hun soldaat na te schilderen. Leg de soldaten op de grond om te drogen. Vertel ondertussen (al dan niet aan de hand van de beeldenmap) over de evolutie van de uniformen in de oorlog. Bespreek de kleuren, het ontstaan van camouflage en helmen. Wanneer de tekeningen droog zijn, kan je met een zwart stiftje de lijnen die zichtbaar moeten zijn opnieuw duidelijk tekenen (zie fysiek voorbeeld). Demonstreer dit zelf of laat een leerling demonstreren.

6. *Vraaggesprek camouflage (10 min.)*

Terwijl de silhouetten drogen leren we over de evolutie van het uniform van de soldaat in WOI. We gaan namelijk straks onze soldaat omkeren en op de achterkant een uniform ontwerpen.

- Wat is camouflage?

Door camouflage word je minder zichtbaar in je omgeving. Dieren passen ook camouflage toe om 'onzichtbaar' te worden en te ontsnappen aan roofdieren (zie bijlage: camouflage bij dieren). Dit heeft mensen geïnspireerd.

- Hoe zijn de dieren gecamoufleerd?
- Zijn er gelijkenissen tussen de legeruniformen en hoe dieren zich camoufleren?

Leerstof

Schutkleur

Er zijn verschillende manieren om iets te camoufleren. Je kan camoufleren door **schutkleur** dan krijgt iets dezelfde kleur als de achtergrond. Daarom zijn veel legeruniformen bruin of kaki groen (bijvoorbeeld de Belgische uniformen in WOI). Zo is de soldaat minder zichtbaar in de velden en de bossen. Bruine uniformen vallen niet op in de modder.

Vorm-vervaging

Tijdens WOI is ook geëxperimenteerd met **vorm-vervaging**. Dit gebeurt vooral met strepenpatronen. Door een streepjespatroon kan je niet goed onderscheiden wat nu precies de vorm is van een ding, dier of figuur. Zebra's en tijgers hebben een vacht die hun vorm vervaagt en moeilijk te onderscheiden maakt. Je ziet niet goed waar het dier stopt en de omgeving begint. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd deze techniek toegepast op wapens (mitrailleurs, tanks, etc.) en ook op schepen (zie afbeelding schip in bijlage). Er werden zeer duidelijke strepenpatronen met zwart en wit op de boten geschilderd. Was dit goeie camouflage? Ja en neen. De schepen waren zeker nog zichtbaar, maar door de camouflage was het voor de vijand

moeilijker om te weten welke richting het schip uitvoer. In de verrekijkers van de vijand was het moeilijk te zien welke kant de boot opging, en dat was wat ze wouden bereiken.

7. Uitleg van de opdracht (experimenteel) (10 min.)

Camouflage is afhankelijk van de omgeving. De leerlingen kiezen uit enkele foto's (zie bijlage) een landschap waarvoor ze hun camouflage ontwerpen. We maken een patroon voor de soldaat zoals ook dieren camouflage gebruiken. We gebruiken twee of drie kleuren in ons patroon.

Demonstratie

Laat de leerlingen zelf demonstreren hoe ze met primaire kleuren (rood, blauw, geel) secundaire kleuren (groen, oranje, paars) kunnen mengen. Wit en donkerbruin kunnen ook gebruikt worden om kleuren lichter of donkerder te maken. Stem de kleuren af op de omgeving waarvoor je de soldaat camoufleert. Camouflagepatronen zijn grillig maar herhalen wel. Van ver smelten ze weg in de omgeving. Er worden allerlei technieken gebruikt om ons oog te verwarren. Bijvoorbeeld stippen, strepen, etc. Zorg dat de belangrijkste kleuren uit het landschap terugkomen in je patroon.

Demonstreer een aantal technieken.

- Sjablonen kunnen gebruikt worden om een specifieke vorm te laten terugkeren. Knip de vorm uit een blad. Gebruik een spons om het sjabloon in te vullen.
- Met foam-vellen een stempel maken. Knip de stempelvorm uit, en plak een stukje tape als lusje op de achterkant. Verf de stempel en stempelen maar.
- Met behulp van tape kan je rechte lijnen schilderen. Met je penseel kan je dunne, dikke en grillige lijnen en vormen schilderen.
- Toon enkele voorbeelden van camouflagepatronen. (zie uitgebreide beeldenmap)

8. **Experimenteren** voor het ontwerpen van een patroon (10 min.)

Laat de leerlingen op een kladblad experimenteren om de juiste kleuren te mengen, de technieken te gebruiken en het patroon te ontwerpen.

Zie **alternatieven en suggesties voor het splitsen van de les**. Blijft grotendeels hetzelfde: het uiteindelijke ontwerp drukken we op een stuk stof of een papier. Met de gedrukte patronen of de stof kan je dan indien voldoende tijd opnieuw kledingstukken uitknippen en opplakken op het voorziene voorbeeld van het landschap waarop het patroon geïnspireerd is. Teken dan handen, gezicht en laarzen.

9. Uitleg opdracht (5 min.)

We nemen onze soldaat en werken op de onbeschilderde achterkant.
Demonstreer hoe we gezicht en handen kunnen afplakken met tape.

10. Aanbrengen van het camouflagepatroon (10 min.)

De leerlingen voeren het patroon uit op de figuur. Ze mogen zelf kiezen waar ze het patroon willen toepassen. (Over de hele figuur of alleen broek, vest, etc.) Verwijder de plakband en laat drogen.

Optioneel (15 min.)

Wanneer de eerste leerlingen klaar zijn, verzamel je de groep en vertel je over de evolutie van de helm. Nu mogen ze op een apart blad een helm verven en uitknippen.

Duid op de prenten van Épinal de details en accessoires van de uniformen aan. Werk de soldaat af met zwart oliekrijt / potlood. Voeg details toe, zoals knopen, laarzen, kragen. Teken het gezicht en de handen. Teken en knip eventueel wapens uit en voeg ze toe. Bij deze afwerking kunnen de leerlingen hun fantasie gebruiken. Moedig ze aan om een uniek uniform te maken. Werk de contour van de figuur af met een zwarte lijn.

11. Evaluatie (10 min.)

Leg de verschillende landschappen open en leg de soldaten bij het juiste landschap.

Vraaggesprek:

- Zijn de aanvallende soldaten goed gecamoufleerd voor hun omgeving?
- Welke soldaten wel en welke minder?
- Welke uniformen zijn origineel en uniek?

Alternatieven en suggesties voor het splitsen van de les

Opmerking: door de les te splitsen zal er voldoende tijd zijn om op één aspect te focussen.

- **Ontwerp enkel de figuur.** Maak de dynamische figuur en laat de leerlingen een echt oorlogsuniform opzoeken en natekenen. Ze mogen kiezen welk land. Gebruik de prenten als bron. Zie voor verloop **lesfasen**. Leg de tekening op het einde van de les per land. Beschrijf bij de evaluatie de rollen van de verschillende landen tijdens WOI. Veranderingen die moeten gebeuren bij deze aanpak staan aangevuld bij de **lesfasen**.
- **Ontwerp enkel de camouflage** - deze les wijzigt bijna niet. Gebruik de prenten van Épinal als uitgangspunt. Presenteer de evolutie van de uniformen en het ontstaan van camouflage. Maak het interactief met veel vraaggesprekken en gebruik de beelden zoals je zelf wenst. Laat de leerlingen een landschap kiezen. Demonstreer het mengen van de verf en de technieken. Maak een oefenpatroon op een kladblad. **Maak het eigenlijke ontwerp op een echt stuk stof.**

Extra

Maak enkel de silhouetten. Gebruik de (achterkant van) de soldaten, de silhouetten, en maak een schaduwtheaterstuk. Laat de leerlingen een (oorlogs)verhaal verzinnen en maak dialogen en eventueel muziek bij het stuk.

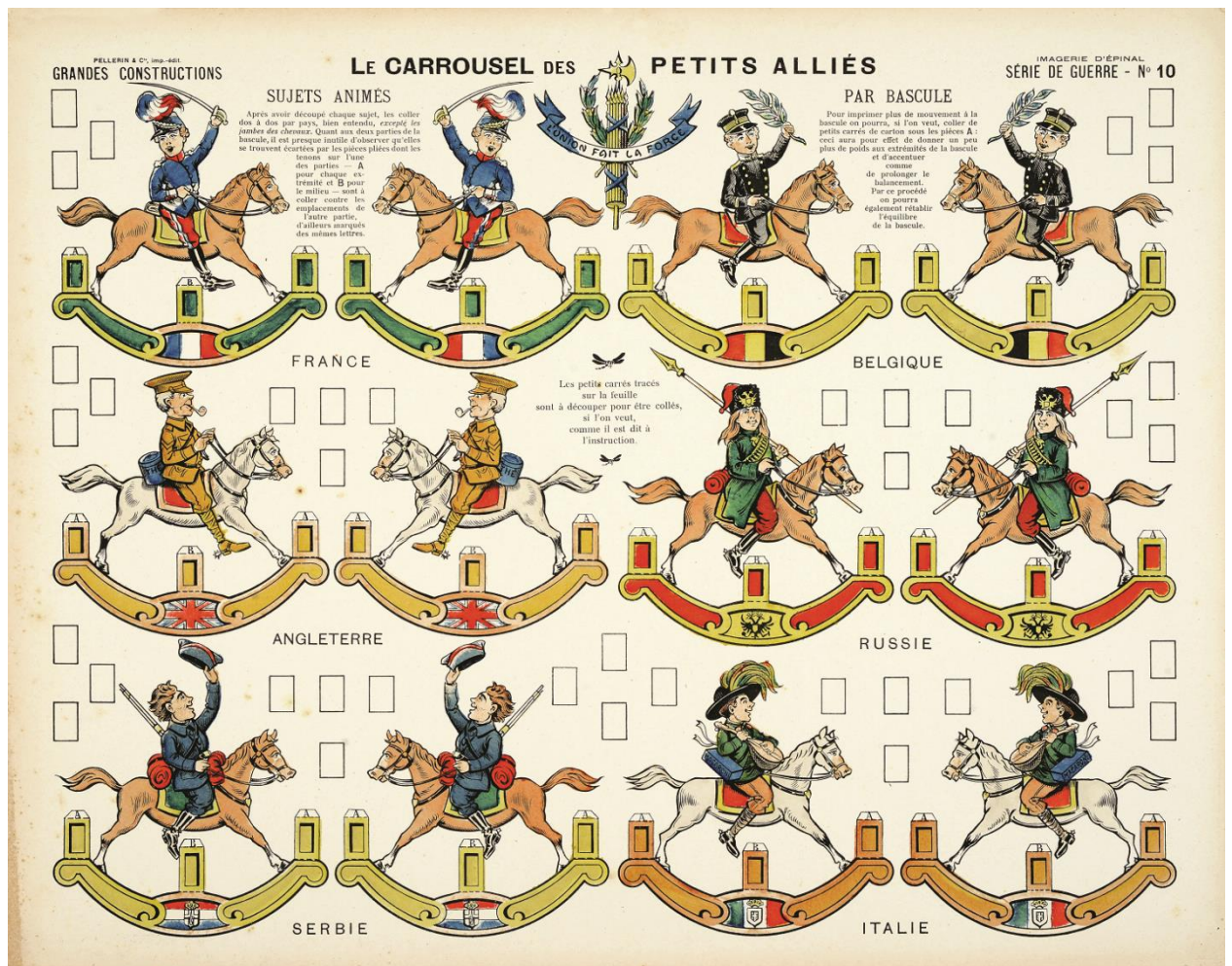
5. Materiaal

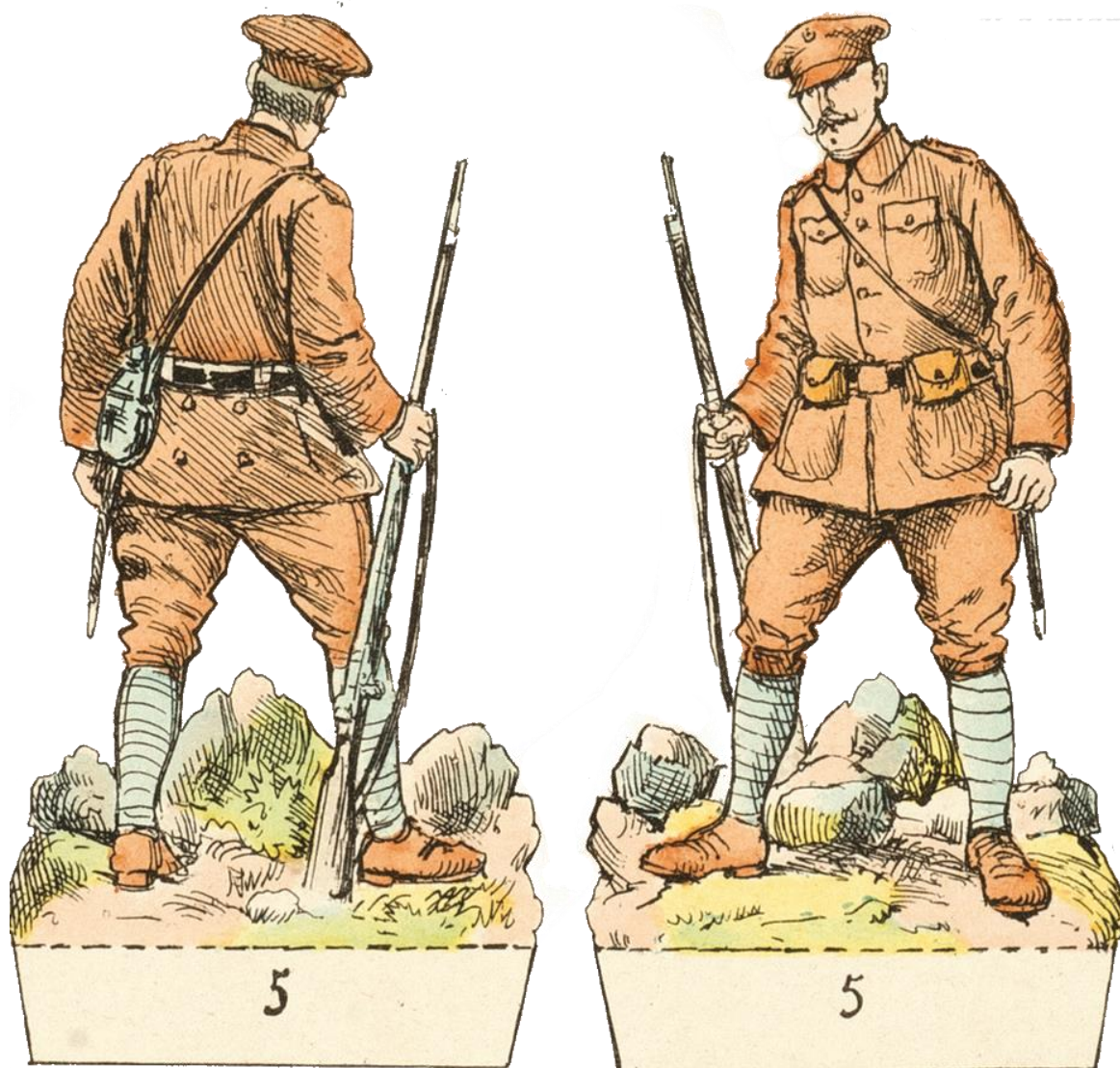
- Verf (primaire kleuren)
- papier A2
- scharen
- lijmstiften
- penselen
- sponzen
- foam-vellen
- tape
- afdekplastic voor de tafels

- optioneel: STUK stof

6. Educatief materiaal (bijlagen - afdrukken)

- Knipprenten Épinal
- Beelden uniformen / camouflage
- Beelden Landschappen
- Didactische plaat figuur verhoudingen

Camouflage en uniformen

Uniform WOI

Camouflage patronen

Hedendaags uniform

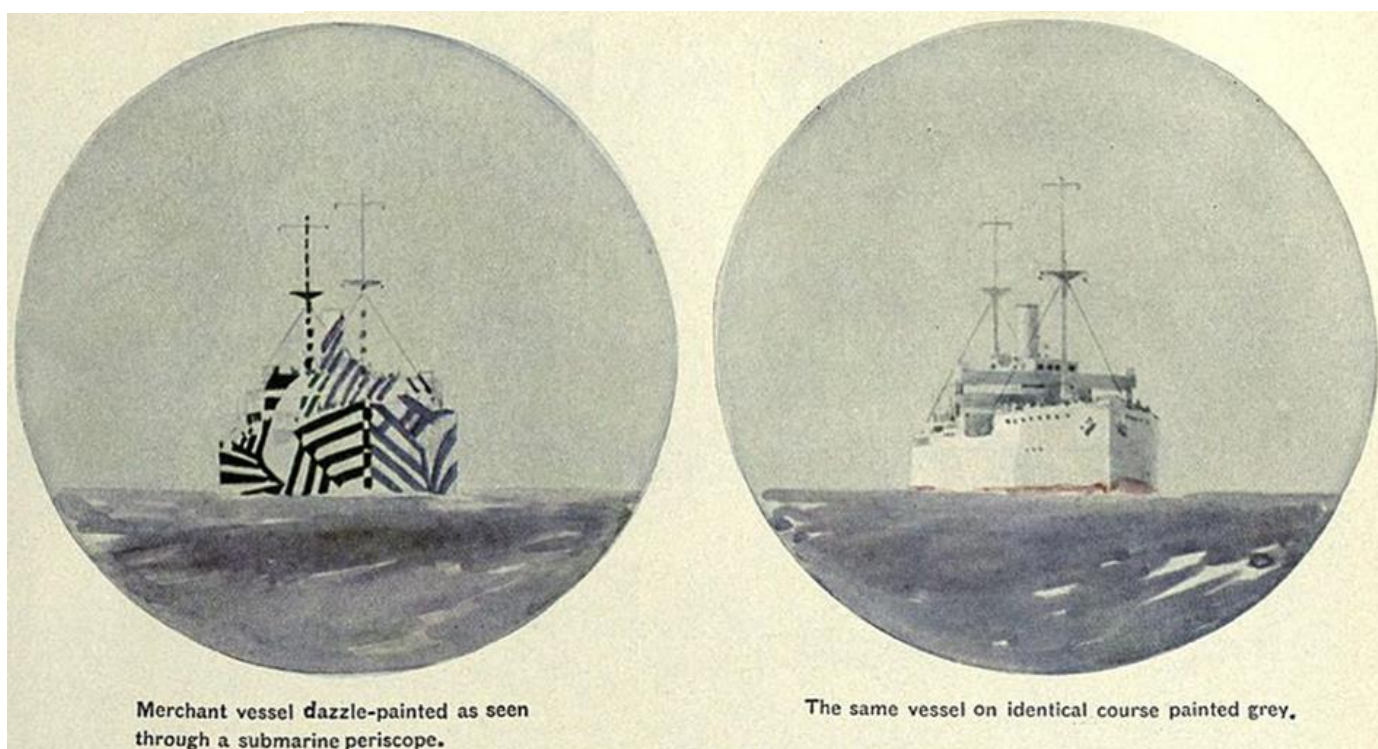

Hedendaags uniform: ceremonies

Camouflage bij dieren

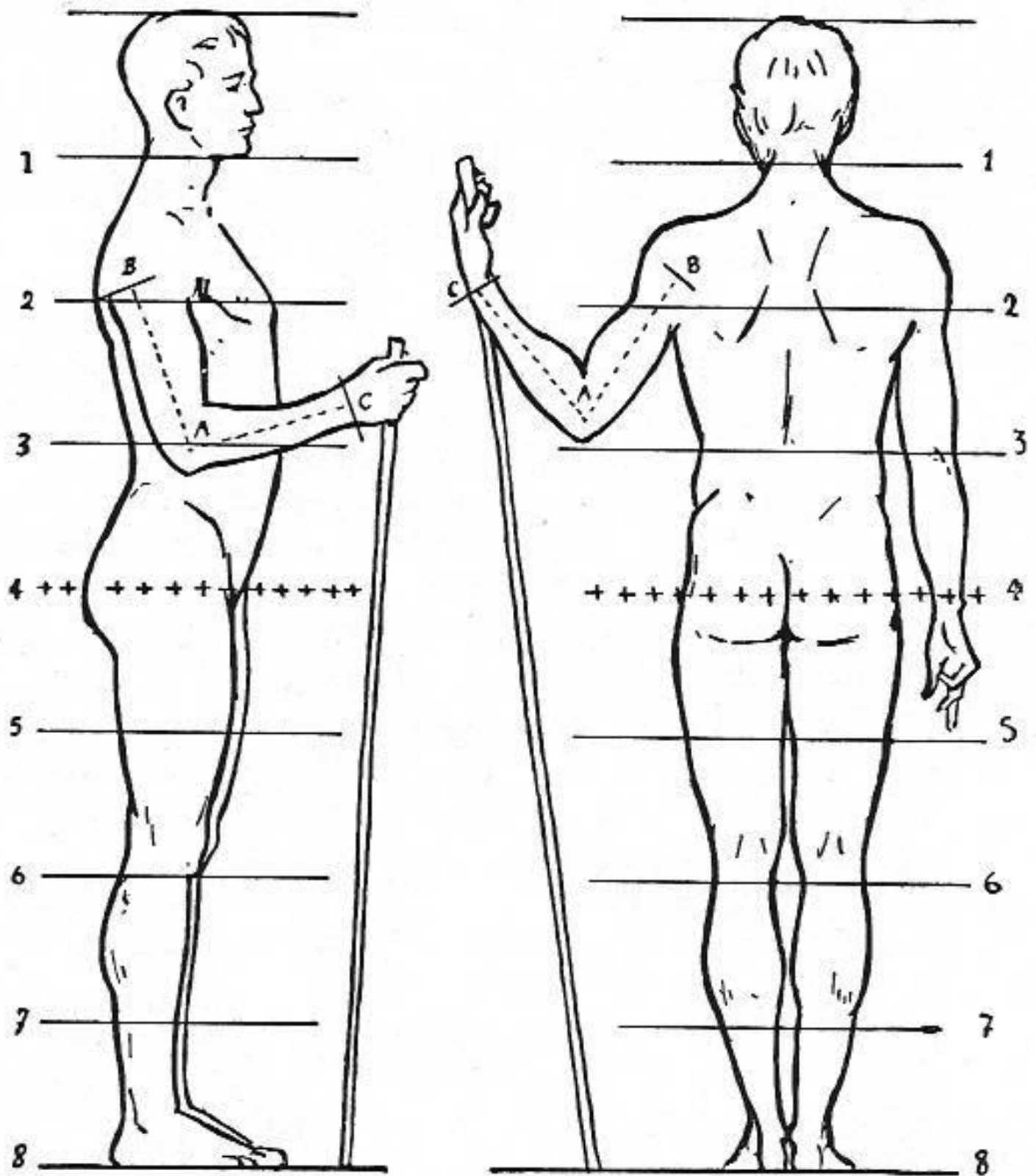

Vorm-vervaging: schip

Beelden landschappen

Workshop 4: Gewonde soldaat

Doelgroep: 3de graad lagere school

Voorkennis: leerlingen zijn al geïntroduceerd tot de Eerste Wereldoorlog.

1. Eindtermen / onderwijsdoelen

Mens en maatschappij (tijd)

3.8 Kunnen aan de hand van een voorbeeld illustreren dat een actuele toestand, die voor kinderen herkenbaar is, en die door de geschiedenis beïnvloed werd, vroeger anders was en in de loop der tijden evolueert.

3.9 De leerlingen tonen belangstelling voor het verleden, heden en de toekomst, hier en elders.

Muzische vorming (Beeld)

1.2 Door betasten en voelen (tactiel), door kijken en zien (visueel) impressies opdoen, verwerken en erover praten.

1.3 Beeldinformatie herkennen, begrijpen, interpreteren en er kritisch tegenover staan.

1.4 Plezier en voldoening vinden in het beeldend vormgeven en genieten van wat beeldend is vormgegeven.

1.5 Beeldende problemen oplossen, technieken toepassen en gereedschappen en materialen hanteren om beeldend vorm te geven op een manier die hen voldoet.

2. Lesdoelen

De leerling kan...

- een aantal vernieuwingen en technologische evoluties van de Eerste Wereldoorlog opnoemen en verklaren;
- in eigen woorden uitleggen dat de Eerste Wereldoorlog op verschillende manieren afgebeeld wordt omwille van diverse beweegredenen;
- vertellen voor wie de prenten van Épinal bedoeld waren en waarom deze gemaakt werden;
- een eigen mening formuleren over oorlog;
- de beeldtaal van het dadaïsme beschrijven en in eigen woorden de visie van het dadaïsme uitleggen;
- collage technieken toepassen met aandacht voor compositie, vorm, verhouding en schaal;
- een figuur opbouwen uit verschillende elementen.

3. Lesopbouw

We maken zelf een soldatenfiguur uit allerlei elementen volgens de beeldtaal van het dadaïsme. Eerst knippen we fragmenten uit die we in onze figuur gebruiken. Daarna bouwen we de figuur op uit de prenten en uit extra materiaal zoals touw en gaas. Tot slot verbinden we de onderdelen van de figuur tot een marionet.

4. Lesfasen

1. Introductie over de evolutie van technologie en uniformen tijdens WO I (10 min.)

Toon prenten van Épinal met vliegtuigen, wapens en uniformen.

Vraaggesprek:

- Wat zien jullie op de prenten?
- Hoe denk je dat er toen oorlog gevoerd werd?

- Welke wapens werden gebruikt?
- Was dat voor de Eerste Wereldoorlog ook al zo?
- Is dit nu nog zo?
- Welke gevolgen zouden zulke wapens hebben?
- Zouden de wonden van de soldaten anders zijn dan bij eerdere oorlogen?
- Hoe hielpen de dokters de gewonde soldaten?

Leerstof

De Eerste Wereldoorlog was de eerste **industriële oorlog**. Plots worden er allerlei nieuwe wapens ontwikkeld, en veranderde de manier van oorlog voeren razendsnel. Niet meer op paarden en met zwaarden of bajonetten: door nieuwe technologieën ontstonden nieuwe wapens. Met de oude revolvers kon je niet ver schieten, met de nieuwe geweren lukte dat wel en kon men van heel ver de vijand raken. Daardoor veranderde de manier van oorlog voeren. Er werden doorheen de oorlog nieuwe uitvindingen gedaan: tanks, vliegtuigen, duikboten, enz. worden voor het eerst ingezet.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog worden nieuwe wapens gebruikt zoals gifgas, granaten en bommen die ontploffen. Daardoor hebben soldaten ook andere **verwondingen**, die dokters nog niet kunnen verzorgen. Gifgas zorgt ervoor dat de soldaten stikken en blind worden. Om de soldaten te beschermen wordt het gasmasker uitgevonden. Bommen hebben scherven die de soldaten verwonden. Tijdens de oorlog moeten de dokters nieuwe vormen van chirurgie uitvinden om deze wonden te behandelen en scherven te verwijderen.

Technologische vooruitgang tijdens de oorlog betekent jammer genoeg dat men vooral op zoek gaat naar nieuwe manieren om mensen te doden en slachtoffers te maken. Daardoor moeten ook dokters nieuwe behandelingen uitvinden voor nieuwe wonden. Er is dus ook grote vooruitgang op **medisch** gebied (in de geneeskunde). Veel soldaten komen zichtbaar gewond terug van het front. Soms misten ze een arm of een been, of konden ze niet meer stappen. Sommigen hadden letsels aan hun gezicht waardoor ze enge littekens hadden. Om deze mensen te helpen ontstond de eerste **plastische chirurgie**.

2. Spel productielijn voor soldaten (*cadavre exquis*) (10 min.)

De soldaten raakten gruwelijk verwond en werden door dokters op allerlei manieren opgelapt.

Maak een productielijn voor soldaten. Laat de leerlingen eerst hoofden, armen, benen, rompen, en ander materiaal uitknippen. Tijdens de opdracht kunnen ze ook nog knippen. Iedereen krijgt lijm en een A3-blad. De leerlingen plakken eerst een hoofd. Dan wordt het blad doorgegeven aan een volgende leerling, die een lijf plakt. Een volgende leerling handen. Dan benen, wapens enz., totdat we alle mogelijk lichaamsdelen overlopen hebben en er volledige soldaten ontstaan. Zien ze er raar en opgelapt uit? Leg de tekeningen naast elkaar en bespreek een aantal leuke resultaten.

3. Introductie over wapens en geweld tijdens WO I (10 min.)

Lees het fragment voor EN/OF **toon** het filmfragment over het leven in de loopgraven.

Vraaggesprek:

- Als jij in zo'n oorlogssituatie zat, hoe zou je je dan voelen? Noteer de gevoelens op het bord.
- Hoe voelen de leerlingen zich bij het kijken naar de prenten van Épinal? Komen de prenten overeen met je gevoel bij de oorlog? Waarom wel of niet? (benoem de beeldaspecten bv. kleur) Bespreek waarom de prenten gemaakt werden en voor wie ze bedoeld waren.

We willen nooit meer oorlog, want oorlog is vreselijk. Soms wordt dit vergeten. Er zijn nog steeds veel oorlogen in de wereld. Daarom is het belangrijk om te onthouden dat oorlog gruwelijke gevolgen heeft, voor de soldaten die meevechten maar ook voor de bevolking, zodat we geen nieuwe oorlogen beginnen.

De oorlog was veel vreselijker dan de soldaten in 1914 hadden verwacht. Jonge mannen gingen bij het leger omdat ze op zoek waren naar avontuur. Ze wouden helden zijn zoals in verhalen en op prenten. Maar iets volledig anders wachtte hen op... Door de technologische vooruitgang tijdens de oorlog was de oorlog vreselijker dan ooit en dat eiste zijn tol.

De prenten tonen de gevolgen van de oorlog niet. Ze tonen ook niet hoe soldaten vaak gewond terugkeren. Kunstenaars tonen dit wel.

4. Introductie **dadaïsme** (10 min.)

Toon *The war cripples* van **Otto Dix** (zie bijlage) en eventueel de collages van **Hausman** en **Grosz**. Bespreek aan de hand van *The war cripples* met de leerlingen hoe soldaten terugkwamen van de oorlog.

Vraaggesprek:

- Welke kwetsuren zie je?
- Hoe zie je dat?
- Welke hulpmiddelen hebben de soldaten?

Toon de collages van de Dadaïstische kunstenaars.

- Welk gevoel geven deze collages?
- Waarom?
- Is het een ander gevoel dan de prenten van Épinal?

Laat de leerlingen rare elementen van de collages benoemen en geef de nodige achtergrond bij Dada.

Leg het verband met het eerdere spel (*cadavre exquis*) en de resultaten die daaruit voortvloeiden.

Leerstof

Dadaïsme of dada was een kunststroming die in het neutrale Zwitserland ontstond tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dada komt van kindertaal, het is brabbelwoordje, maar betekent ook 'stokpaardje' in het Frans. De kunstenaars in Zwitserland gebruiken dit woord omdat ze kunst willen maken met veel verbeelding en zonder veel betekenis. Wat ze maken moet niet logisch zijn. De kunstenaars zien de gruwel van de gewelddadige oorlog en vinden de oorlog

onmenselijk en betekenisloos. Ze snappen niet waarom er zo veel oorlog en miserie is in de wereld. Wat verwarrend!

Dus willen ze kunst maken die ook **verwarrend** is en toont hoe alles willekeurig, vreselijk, machinaal en lelijk is. Hun werk moet niet mooi of makkelijk te begrijpen zijn, maar mensen doen nadenken. Met veel fantasie tonen de Dada-kunstenaars wat ze vinden van de wereld. Ze maken collages met gevonden materiaal en creëren bizarre beelden en taferelen die tonen dat de wereld met zijn gewelddadige oorlogen gek, eng en gevaarlijk kan zijn. Hun werk moet mensen doen nadenken. Toeschouwers moeten moeite doen om het beeld te begrijpen. Omdat Dadaïsten de wereld niet snappen, maken ze beelden die absurd zijn (ze slaan nergens op) en door onverwachte combinaties worden de beelden soms ook grappig.

De dadaïsten maken collages, schilderijen, gedichten, voorstellingen etc. waarin de **chaos** (van de wereld en van de oorlog) centraal staat. De oorlog is zo vreselijk aan beide kanten van de strijd, dat er geen uitleg voor kan bestaan en geen rechtvaardiging. Er is dus geen duidelijke boodschap over de oorlog: de boodschap is dat oorlog zelf geen boodschap heeft die de gruwel aanvaardbaar zou kunnen maken.

Een aantal van de prenten van Épinal waren voor kinderen bedoeld en wilden kinderen geruststellen over de oorlog. Ze zijn kleurrijk en tonen enkel positieve en heldhaftige taferelen, waardoor kinderen ervan dromen zelf ook soldaat te worden. Ze kunnen de soldaten uitknippen volgens de instructies en als speelgoed gebruiken. De kunstenaars van het Dadaïsme volgen de instructies niet. Hun collages willen net tonen dat sommige zaken raar en eng zijn, en maken helemaal geen reclame voor de oorlog. Zoals het werk van Dadaïst Otto Dix bijvoorbeeld.

Otto Dix was soldaat in het Duitse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hij zat in de loopgraven en bediende machinegeweren. Hij heeft veel van de gruwel van de oorlog gezien. In zijn beelden wil hij deze niet vermijden maar net extra benadrukken. Zo kunnen mensen zien dat de oorlog vreselijk is en vreselijke gevolgen heeft. Otto Dix toont niet de heldhaftige soldaat maar de soldaat die gewond en gebroken terugkeert uit de oorlog.

Die oorlog was ook mentaal heel zwaar. Soldaten zagen hun makkers sterven en vreesden voor hun eigen leven. Constant hoorden ze ontploffingen en luid lawaai. Ze waren nat, moe en koud. Sommige soldaten konden daardoor niet slapen, hadden vreselijke nachtmerries en konden niet stoppen met beven. Dit heette **shellshock**. Het woordje shock ken je waarschijnlijk. Shell is een soort granaat.

5. Uitleg opdracht (5 min.)

De bedoeling is per groepje een soldatenfiguur te maken uit allerlei fragmenten. Een soldaat die gewond raakte tijdens de oorlog maar nu opgelapt is uit allerlei onderdelen.

Benoem samen met de leerlingen de verschillende onderdelen van een lichaam: hoofd, armen, romp, benen.

De verschillende lichaamsdelen worden opgebouwd uit (gekleurd) papier, tekeningen, knipsels, collage... die op stevig karton worden gekleefd. **Demonstreer** dit.

Let op de **beeldaspecten van de collage**: verhouding, vorm, compositie, kleur, contrast. In een collage kan je spanning creëren door te werken met elementen van verschillende grootte waardoor veel contrast ontstaat tussen de verschillende elementen. We maken een figuur van een gewonde soldaat met verzamelde knipsels. Bepaalde elementen spelen een belangrijkere rol dan andere, sommige elementen zullen elkaar bedekken of overlappen. We kunnen veel fantasie gebruiken, het hoofd hoeft helemaal geen hoofd te zijn maar kan een object worden, met ogen en een mond. Een figuur kan gemaakt worden met allerlei elementen, die kunnen dienen als armen en benen. De figuren kunnen eng zijn, maar ook absurd of grappig.

Bij de volgende stap worden de verschillende onderdelen van de figuur samengebracht tot een marionet (zie voorbeeldprent in bijlage).

6. Ontwerp een figuur (10 min.)

Verzamel eerst uit kranten, tijdschriften, foto's, kopieën van de prenten van Épinail allerlei knipsels. Bijvoorbeeld voor een hoofd, een romp, twee armen, twee benen, ogen, neus en mond, handen en voeten, enz. Knip alle onderdelen en dingen die je denkt te kunnen gebruiken: daaruit maken we een soldaat. Verzamel zoveel mogelijk onderdelen. Ze mogen verschillende groottes hebben. Ook kan je objecten en vormen uitknippen die kunnen dienen als lichaamsdelen. Er zijn minstens vijf verschillende onderdelen.

7. Tussentijdse demonstratie (5 min.)

Demonstreer aan de hand van de knipsels van een leerling hoe de leerlingen de elementen kunnen schikken. Gebruik gerust jullie fantasie! We willen de aandacht van de toeschouwer trekken en hem of haar doen nadenken. Toon ook hoe de leerlingen nieuwe vormen kunnen knippen en gebruiken in hun compositie. De compositie mag helemaal uit evenwicht zijn: bv. een arm die opvallend groter is, een been dat ontbreekt, verschillende kleuren ...

Laat de leerlingen de onderdelen eerst schikken op de tafel.

8. Ontwerp verder de figuur (10 min.)

9. Tussentijdse demonstratie (5 min.)

Laat ze hun vinger opsteken als ze 'klaar' zijn en de onderdelen op karton/stevig papier willen kleven. Geef de leerling dan een lijmstift. Als aanvulling krijgen de leerlingen verbandgaas en touw om ook te gebruiken in de collage.

Demonstreer ook dit. We kunnen touw gebruiken als prikkeldraad en snippers als scherven van een bom.

10. Werk de onderdelen van de figuur af (10 min.)

De onderdelen worden afgewerkt, op karton gekleefd en uitgeknipt.

11. Uitleg van de opdracht – marionet (5 min.)

Toon een voorbeeld van een marionet (zie prent in bijlage). Toon hoe de verschillende onderdelen verbonden zijn en hoe de marionet met de stokjes kan bewegen. Laat de leerlingen zelf ondervinden hoe de marionet kan bewegen.

Leg uit en toon hoe van de verschillende lichaamsdelen nu een figuur gemaakt kan worden.

12. Maken van de marionet (10 min.)

Verbindt de onderdelen van de figuur met elkaar d.m.v. splitpennen.

Door enkele stokjes aan de verschillende lichaamsdelen te hangen en die te bewegen, komt de figuur tot leven.

Tip: als er onvoldoende tijd is, hoeft er geen marionet gemaakt te worden, maar kan de figuur opgebouwd worden door de onderdelen op een groot blad te kleven.

13. Evaluatie (10 min.)

Leg alle werken naast elkaar.

Groepsgesprek:

- Wil iemand iets vertellen over zijn of haar soldaat?
- Welke soldaat ziet er het zwaarst gewond uit?
- Hoe zie je dat in de marionet?
- Welk gevoel heb je hierbij?
- Wat vertellen deze beelden ons nu over de oorlog?
- Kan je nog zien dat het over oorlog gaat?

5. Extra

Voorstel 1, soldatenbrief (ca. 10 min.):

De leerling schrijft een brief aan zijn/haar familie alsof hij/zij de herstellende soldaat is vanuit het revalidatie-oord. Beschrijf de verschillen tussen de paradijselijke plek en de oorlog.

Voorstel 2, foto bewerken (ca. 10 min.):

De leerling krijgt een foto van tijdens de oorlog (prints van foto's van Jean Pecher) en voegt elementen toe door te tekenen of door er beelden uit tijdschriften op te kleven zodat het niet langer een oorlogsfoto lijkt, maar een foto van een aangename plek. (bewerking van een foto cf. Max Ernst)

Voorstel 3, toneeltje (ca. 25 min.):

1. Opdracht (10 min.)

De leerlingen verzinnen in groepjes van vier een (oorlogs)verhaaltje waarin hun marionetten een rol spelen. Elk figuurtje kan een eigen stem hebben, er kan ook een verteller worden aangeduid.

2. Oefenen (5 min.)

De groepjes oefenen hun toneeltje met de marionetten.

3. Opvoering (10 min.)

De leerlingen voeren hun vertoning op aan elkaar.

4. Evaluatie

Bij de algemene evaluatie wordt ook ingegaan op de toneeltjes en verhalen die de kinderen brachten.

Vraaggesprek:

- Waarover gaat het toneeltje?
- Waarom kozen jullie hiervoor?
- Hoe kwam het toneeltje over bij de andere leerlingen?
- Welk gevoel kregen ze hierbij?
- Komt dit gevoel overeen met de bedoeling van het toneeltje?
- Bepaalt de vorm/bouw van de marionetten mee de sfeer van het toneeltje?

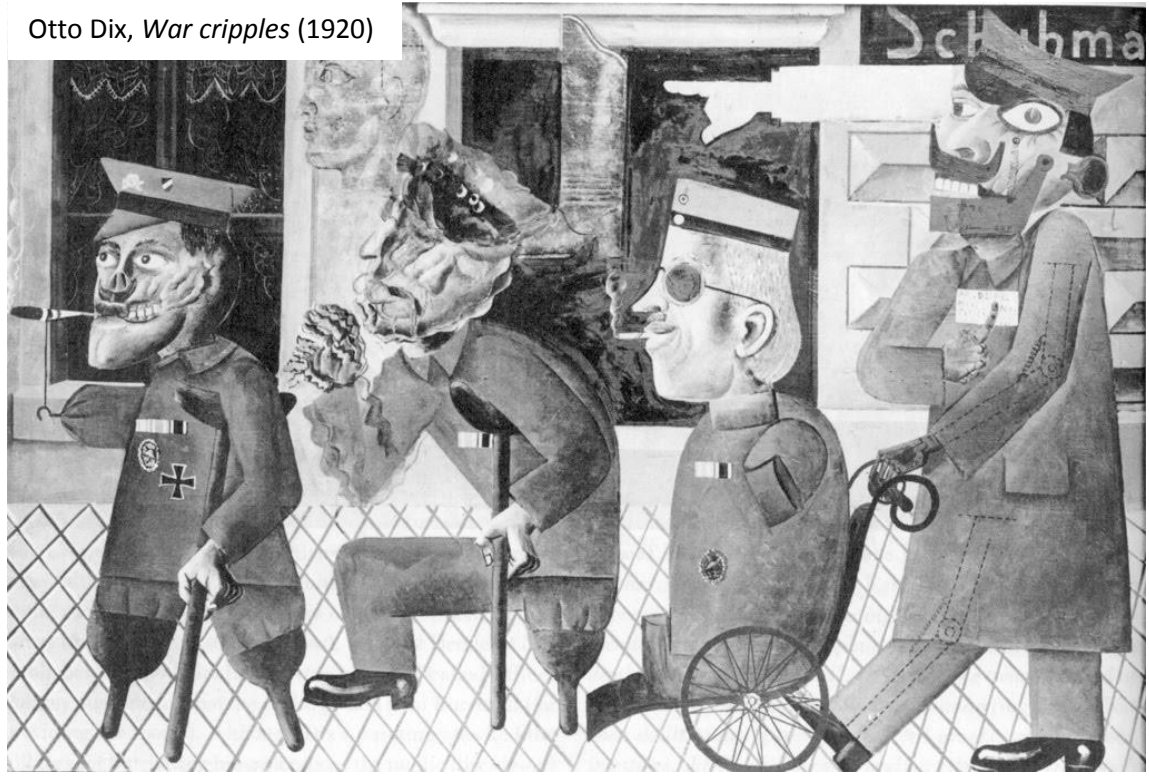
6. Materiaal

- papier A3
- karton (vb. oude dozen)
- scharen
- lijmstiften
- tijdschriften, kranten om in te knippen
- kopieën prenten Épinal (kleur en zwart-wit)
- gekleurd papier divers
- verbandgaas
- houten spiesen/BBQ-stokjes/satéstokjes
- tandenstokers
- stiften
- potloden
- kleurpotloden
- Extra: prints foto's Jean Pecher

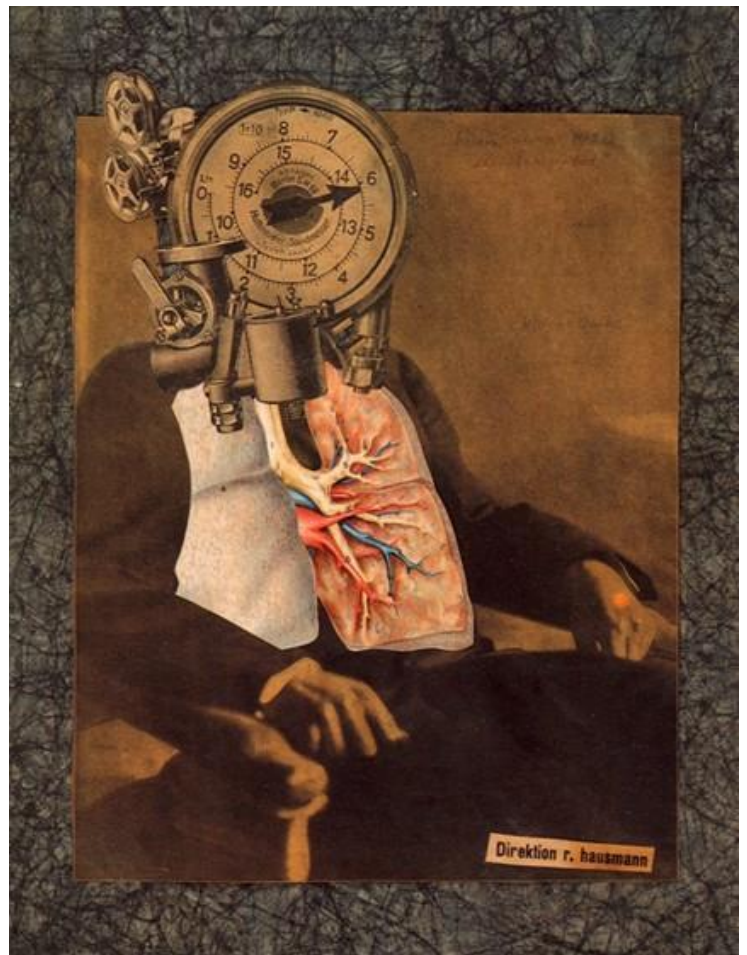
7. Educatief materiaal (bijlagen - afdrukken)

- Beelden Dada en Otto Dix
- Beelden Épinal en Images de la guerre
- (beamer om filmpje te tonen)

Otto Dix, *War cripples* (1920)

Georg Grosz, *A victim of society* (1919)

Raoul Hausmann, *Self Portrait of the Dada-Oven* (1920)

Een Belgische mitrailleursstelling te midden van een weg, eind augustus 1914

De Grote Markt van het verwoeste Aarschot. 11 september 1914

Soldaten van de 2de Divisie verlaten het slagveld nabij Mechelen, eind augustus 1914

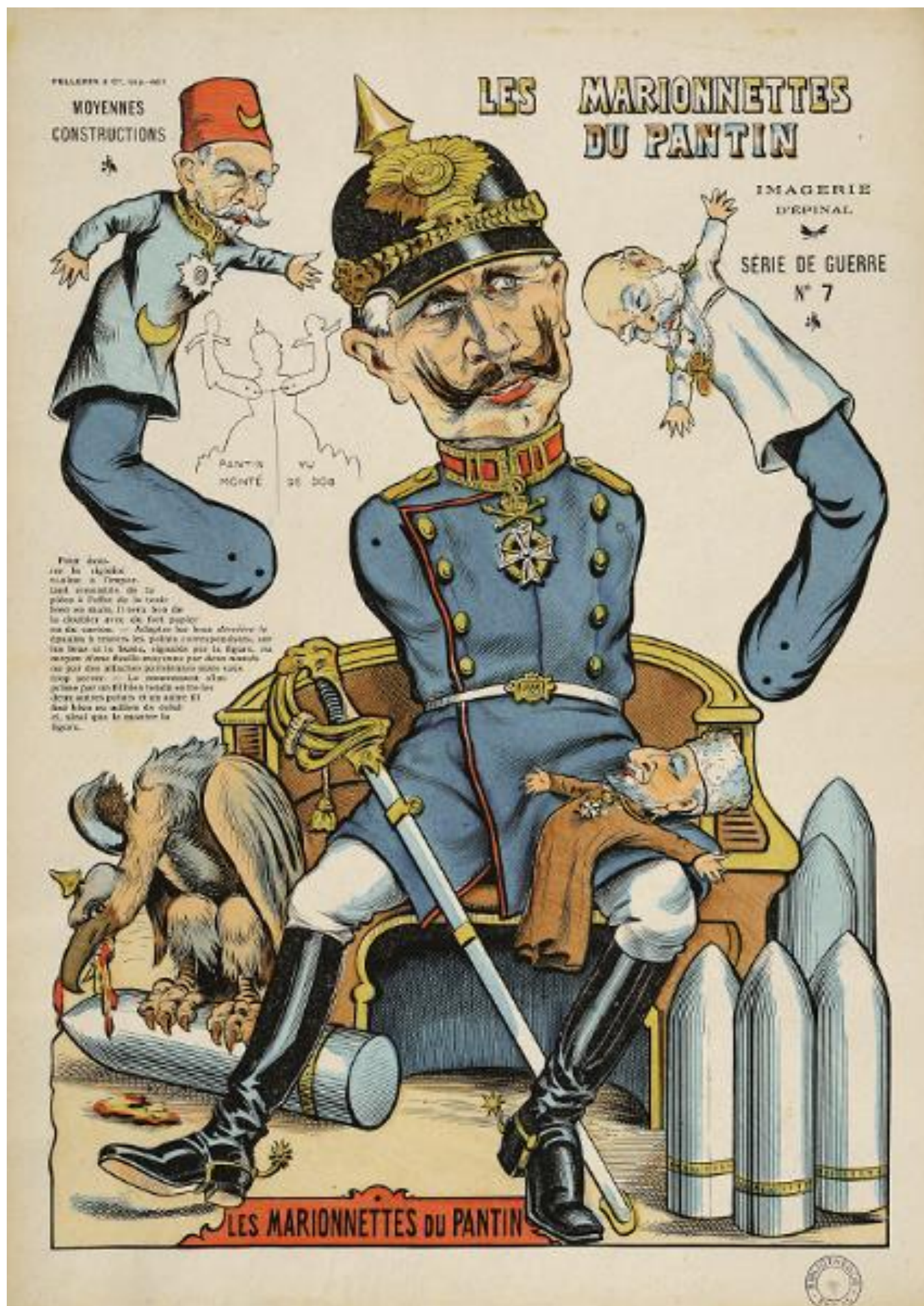

Belgische troepen in het verwoeste Aarschot, 11 september 1914

Een afdeling Belgische Gidsen bij Aarschot, 11 september 1914

Workshop 5: Propaganda

Doelgroep: 1ste graad middelbaar

1. Lesdoelen

De leerling kan...

- in eigen woorden de prenten in de bundel *Images de la guerre* beschrijven en uitleggen waarom en hoe ze gemaakt werden;
- in eigen woorden uitleggen wat propaganda is;
- voorbeelden van propaganda geven;
- een beeld (affiche) opbouwen aan de hand van silhouetten;
- een kernachtige en wervende slogan bedenken;
- verschillende lettertypes en/of vormen hanteren.

2. Lesfasen

1. Introductie over **propaganda** tijdens de Eerste Wereldoorlog (5 min.)

Toon affiches van tijdens de Eerste Wereldoorlog (zie bijlage).

Vraaggesprek:

- Wat staat er op de affiche?
- Wie zou deze affiche gemaakt hebben?
- Waarom was het nodig om zo'n affiches te maken?
- Wat was de bedoeling van zo'n affiches?
- Zouden alle landen die deelnamen aan de oorlog zo'n affiches gemaakt hebben?

Deze affiches zijn voorbeelden van propaganda. Wat denken jullie dat propaganda is?

Definitie van propaganda: het is een vorm van communicatie waarbij wordt geprobeerd om iemand te overtuigen om iets te doen of om iemand te overtuigen van een bepaald idee.

2. *Vraaggesprek* (10 min.) – vooral beeldgericht

- Waaruit is zo'n affiche opgebouwd?
- Wat valt er op aan de beelden?
- Wat valt er op aan de tekst?
 - o Affiche is opgebouwd uit beelden en tekst
 - o De beelden zijn dynamisch; krachtig, felle kleuren; de vijand wordt uitgebeeld als monster, de eigen kant wordt uitgebeeld als onschuldig slachtoffer
 - o De tekst is heel kort; slogans

3. Uitleg van de opdracht (5 min.)

We zullen een affiche maken over oorlog cf. afbeelding 5 en affiches 8, 11 en 12.

Demonstreer hoe leerlingen figuren, objecten etc. kunnen knippen uit de kopieën van images d'Épinal en de omtrek kunnen gebruiken om het silhouet te maken, zoals in *Now, back the bayonets...* (zie bijlage). Moedig de leerlingen aan om figuren en objecten te kiezen met een leesbaar (d.w.z. herkenbaar) silhouet of net niet.

Tip: als er weinig tijd is, kan 1 silhouet gebruikt worden met herhaling.

4. Maken van een propaganda-affiche (15 min.)

De leerlingen kunnen experimenteren met de compositie. De verdeling tussen de kleuren hoeft niet 50-50 te zijn, kan ook 10-90, 30-70 etc. Moedig een dynamische compositie aan (diagonalen, beweging, diepte). Bij het tekenen van de silhouetten kunnen deze dus ook meer overlappen etc.

5. *Vraaggesprek* (10 min.) – vooral tekstgericht

Toon opnieuw de affiches.

- Hoe kan je mensen motiveren om deel te nemen aan een oorlog?
- Wat zijn een aantal tactieken die je kan gebruiken?

Korte tekst, bevelen (gebiedende wijs), op emotie werken, benadrukken dat anderen dit al doen, op de eer en het avontuur wijzen, bang maken (straks staat de vijand aan de deur) ...

Welke kenmerken van propaganda kan je uit deze affiches halen?

- Speelt in op emoties
- Vereenvoudigen van informatie en ideeën
- Inspelen op de waarden van het publiek (bv. zorgzaamheid als vader/moeder; eergevoel ...)
- Aanvallen van de tegenstanders

6. Spelletje (5 min.)

Elke leerling schrijft op een papiertje drie woorden die bij oorlog horen, namelijk een zelfstandig naamwoord (vb. geweer), een werkwoord (vb. vechten) en een bijvoeglijk naamwoord (vb. gevaarlijk). Vervolgens wordt het blaadje doorgegeven aan zijn/haar buur. Die probeert de woorden samen te brengen tot een slogan. Vervolgens worden de eerste drie woorden omgeplooid en wordt het blaadje opnieuw doorgegeven aan de volgende buur, die een slogan bedenkt op basis van de eerste slogan, zonder de basiswoorden te zien.

De resultaten worden samen overlopen. Waarom wordt een bepaalde slogan als goed aanvoeld en waarom wordt een andere slogan minder goed bevonden?

Dit is een moeilijke fase in de workshop en kan voorafgegaan worden door een associatiespel waarbij de leerlingen om beurten een woord zeggen dat verband houdt met oorlog. Die woorden worden in een woordenwolk op een bord/groot papier geschreven.

7. Opdracht (10 min.)

Bedenk nu zelf een slogan die bij je affiche past. Hou de slogan kort maar krachtig.

Het mag een slogan zijn om op te roepen tot oorlog, maar kan ook juist pacifistisch (oproepen tot vrede) van aard zijn. Laat de leerlingen hun slogan op een apart blad noteren.

Opgelet: hierbij zal het volume de hoogte in gaan. Maar het is toch belangrijk om de kinderen te laten overleggen.

8. Uitleg over lettertypes (10 min.)

Tonen en (laten) voorlezen van *Boem paukeslag* (bundel Bezette stad, 1921) van Paul van Ostaijen.

Vraaggesprek:

- Hoe is deze tekst geschreven?
- Hoe ervaar je teksten als ze in een ander lettertype of een andere lettervorm gedrukt of getypt zijn? vb. alles in het vet en hoofdletters = roepen

Letters kunnen een verschillend formaat (groot, klein) hebben, anders geschreven worden (recht, cursief, vet) en in verschillende posities geplaatst worden (verticaal, diagonaal, dicht opeengepakt, verspreid enz.). Deze typografie (= hoe de letters zijn vormgegeven) heeft een invloed op welk gevoel een tekst overbrengt. Niet enkel wat er staat geschreven, maar ook hoe het er staat, zorgt voor een bepaald gevoel wanneer je het leest.

9. Uitleg van de opdracht (5 min.)

Ontwerp de slogan in een lettertype, snij de letters uit met een schaar of breekmes.

Nu heb je een sjabloon, door met een spons met verf over de uitgesneden letters te gaan, kan je ze op de affiche plaatsen. Denk goed na over de kleur (leesbaarheid) en plaatsing van de letters.

Demonstreer het uitsnijden en het aanbrengen van de tekst met een spons en verf. Let vooral op de uitsnijding van het cirkeltje van de O of het driehoekje van de A.

Tip: als er weinig tijd is, kunnen ook letters uit kranten en tijdschriften geknipt worden en op de affiche gekleefd of kunnen de letters uit gekleurd papier worden geknipt.

10. Aanbrengen van de slogan op de affiche (15 min.)

Laat de leerlingen hun slogan uitsnijden en vervolgens met verf en een spons aanbrengen op de affiche. De leerlingen kunnen experimenteren met de plaatsing van de letters. Niet alle letters hoeven op dezelfde regel te staan, maar sommige letters kunnen ook buiten de regel springen, diagonaal staan of zelfs ondersteboven.

11. Laat de affiches drogen en ruim alles op (5 min.)

12. Evaluatie (10 min.) - *Vraaggesprek*

- Wat hebben jullie uitgebeeld op jullie affiche? (enkele kinderen hun affiche laten voorstellen)
- Wat denken/voelen jullie als jullie deze affiche zien?
- Wat zou er kunnen gebeuren als iedereen zomaar zou geloven/doen wat er op je affiche staat?

Kunnen enkel affiches propaganda zijn, of ook andere media (tv, radio, sociale media/websites)? Kunnen jullie voorbeelden geven van propaganda nu?

Hoe zou je propaganda kunnen herkennen?

Is propaganda sowieso negatief, of kan het ook positief zijn?

3. Extra

Voorstel 1 (ca. 10 min.):

Analyse van een (hedendaags) propagandabeeld (vb. foto's Noord-Korea): Wat zie je? Wat/wie wordt afgebeeld? Hoe wordt dit gepresenteerd? Welke boodschap wil men overdragen?

Vraaggesprek:

- Kennen jullie Donald Trump? Wie is hij?
- Wat vertelt hij over Amerika en de rest van de wereld?
- Wat is de boodschap die hij zo overdraagt?

Voorstel 2 (ca. 25 min.):

1. Dadaïsme (ca. 10 min.)

Tonen van teksten en beelden van het dadaïsme

Vraaggesprek:

- Wat zien jullie op deze afbeeldingen?
- Wat valt er op?
- Kunnen jullie dit gedicht lezen en vertellen waarover het gaat?
- Is er iets gek aan de hand met de beelden en teksten?

Kunstenaars die tijdens de Eerste Wereldoorlog naar Zwitserland vluchtten, waren erg geschrokken door de gruwel van de oorlog. Ze reageerden door de kunst en de samenleving

brutaal en schokkend te bespotten. Ze willen zo tonen dat de wereld helemaal niet beschaafd is. Deze kunstenaars noemden hun kunst 'Dada'.

In hun kunst uit dat zich in absurde taalspelletjes en beelden. Ze maakten veel gebruik van collage, zowel in beeld als in tekst. De teksten werden zo nonsensgedichten die puur gericht waren op klankuitingen en geen samenhang meer vertoonden.

2. Opdracht (ca. 10 min.)

De kinderen maken een collage door letters en beelden uit tijdschriften en kranten te knippen en deze tot één beeld samen te voegen.

3. Evaluatie (ca. 5 min.)

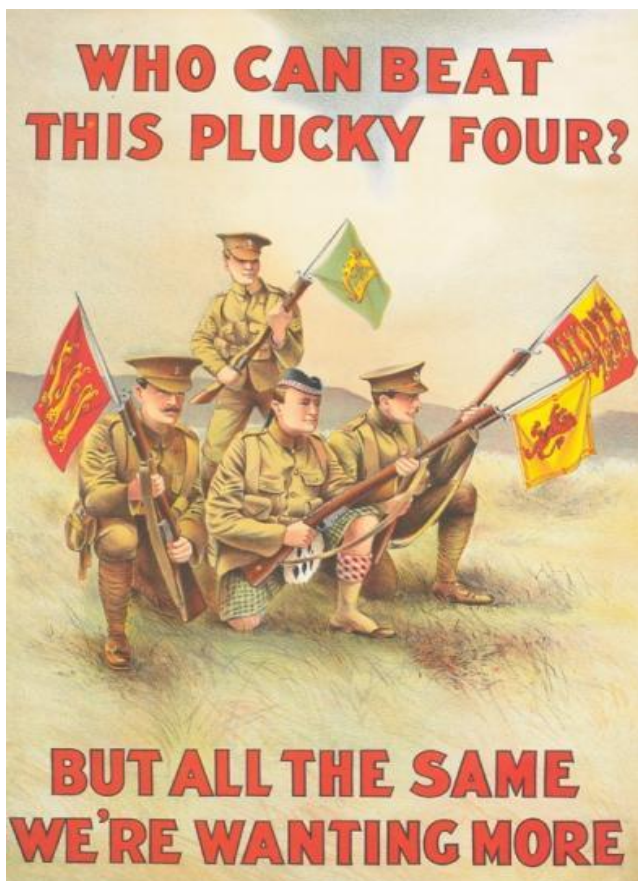
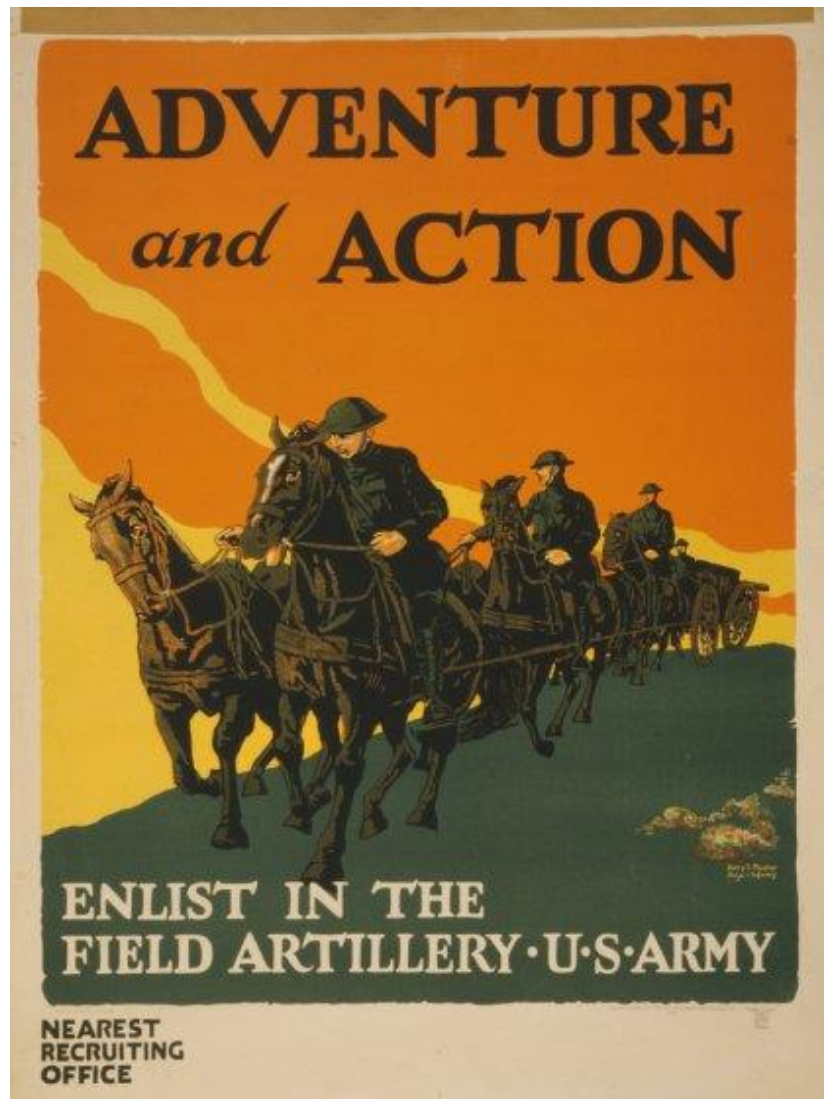
Enkele leerlingen tonen hun collage. Wat willen ze uitdrukken? Wat voelt de klas wanneer ze dit zien?

4. Materiaal

- gekleurd papier
- A3 papier
- potloden
- Verf en sponzen
- Scharen
- Kranten en tijdschriften
- Kopieën prenten Épinal
- Voorbeelden en kopieën of boeken met propagandaposters

5. Educatief materiaal

- Grote afdruk van *Boem Paukeslag*
- Propaganda-affiches van tijdens WO I
- Extra: dadaïstische collages
- Extra: hedendaags propagandabeeld

BOEM

PAUKESLAG

daar ligt alles

PLAT

0 _____ 0

weer razen violen celli bassen koperen triangel

trommels PAUKEN

razen rennen razen rennen razen RENNEN

STOP!

drama in volle slag hoeren slangen werpen zich op eerlike
mannen het gezin wankelt de fabriek wankelt
de eer wankelt ligt er
alle begrippen VALLEN

HALT!

65

Liberos

CENTRUM VOOR DE GESCHIEDENIS VAN
HET VRIJE DENKEN EN HANDELEN

Extra workshop: hoogdruk soldaat

Doelgroep: 2de en 3de graad lagere school

Deze les lijkt heel erg op **naoorlogs-landschap**, waarbij we via druktechniek een landschap maken. Maar ze lijkt ook op **gewonde-soldaat** Hier maken we een soldaat, maar met een druktechniek.

1. Lesdoelen

De leerling kan...

- de gevolgen van de oorlog beschrijven en uitleggen waarom men uitkeek naar vrede;
- redenen voor conflicten opnoemen en oplossingen voorstellen;
- een monotype maken en de kenmerken ervan opsommen.

2. Leerstof

Inleiding: zie **Gewonde soldaat of naoorlogs landschap**

Vele nieuwe machines en technologie werden tijdens WO I uitgevonden. De gruwelijke gevolgen van WO I & de prenten van Épinal.

Lesfasen

- Maak een 'linosnede' met schuimpapier en stylo. Teken met de stylo op het schuimpapier. Rol in met roller en verf. Druk af. De stylolijnen zijn wit, de rest is gekleurd door de verf. (Negatief en in spiegelbeeld)
- Een soldaatje maken op een A5 schuimpapier. Teken een soldaat uit de prenten van Épinal na (of gebruik de figuurtekentechniek uit WORKSHOP-camouflage-soldaat). Let vooral op de omtreklijnen en details uit de kledij. Teken het gezicht zo simpel mogelijk. Gebruik vooral lijnen en kleur bepaalde delen (in het voorbeeld de schoenen) volledig weg om zo een wit vlak te hebben.
- Leerlingen kiezen zelf de kleuren die ze gebruiken van verf en van papier. Laat hen wel nadenken over de sfeer en het gevoel dat ze beogen met deze keuze!
- Om nog een andere achtergrond maken kan je de soldaat uitknippen en afdrukken als een stempel bovenop een andere tekening.
- Maak eventueel een reeks monotypes waarbij je de modder en ontploffingen en het niemandsland probeert te tekenen. Laat deze drogen en druk dan daaroverheen je soldaat (zie figuur 2).
- Je kan ook samenwerken met andere leerlingen, waardoor je meerder soldaten in één landschap kan drukken. Maak zo een leger!
- <https://www.youtube.com/watch?v=hFkFm8hkl6s>

Figuur 1

Materiaal

- Schuimrubberpapier / foamvellen A5
- Stylo's of potloden met botte punt
- Plakkaatverf (alle kleuren)
- Papier A4 verschillende soorten- ook gekleurd papier
- Verfrollers & penselen.
- Emmer voor verfrollers en penselen
- Plastiek folie/ vellen voor monotype

Figuur 2

© Liberas 2020

www.liberas.eu

educatie@liberas.eu

